

TÜRK İNANIŞLARINDA TANRI-KADER-DİN KAVRAMLARI VE AYTMATOV ANLATILARINA YANSIMALARI

Ahmet Sangül*

Özet: Aytmatov'a göre kader hakkında belirleyici ve düzenleyici yegâne güç "Tanrı"dır. Hâl böyle olunca Yaratan karşısında aczini idrak etmiş olan insana düşen davranış biçimi ise Tanrı'nın belirlemiş olduğu bu kadere boyun eğmek, bu çizgide hareket etmektir. Reşit olmuş her birey için kaçınılmaz olan hakikat, kendisine sunulmuş olan bu kader çizgisini akıl ve izan aracılığıyla idrak etmek, iradesini kullanarak kendilik öğelerini eklemek ve önüne konulmuş olan yol ve seçenekler içerisinden kendi istikametini seçmek, kendi yolunu belirlemektir. İşte "akıl-izan-irade"nin devreye girdiği bu noktada bireyin mesuliyeti de gündeme gelir. Çünkü kader çizgisini belirleyen her ne kadar Tanrı olsa da birey, akıl ve iradesini kullanarak seçme özgürlüğüne sahip olması nedeniyle birinci derecede mesuldür. Aslında Tanrı'nın belirlemiş olduğu kader, bir başlangıç veya atlama çizgisinden öte bir şey de değildir. Tanrı-kul/ inanç-inkıyat inceliği akıl ve iradenin devreye girdiği bu çizgiden sonra gündeme gelir. Akıl iradenin alanına giriş yaptığı bir eşik; geri dönüşü olmayan ve yalnızca bir kez yaşanan hakikat, ana rahmine dönüşü olmayan bir doğumu yaşamak...

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Tanrı, inanç, kader, din, mankurt, Gök Tanrı.

"GOD-DESTINY-RELIGION" DEFINITIONS IN TURKISH TRADITIONS AND THEIR REFLECTION IN AITMATOV'S BOOKS PREFACE

Abstract: According to Aitmatov, God (Almighty) is the unique power that defines and regulates the fate (destiny). Once a person is aware of his impotence against (weakness before) the Creator, he has to follow his fate (destiny) without any hesitations. Every person who has come of age realizes the unavoidable truth, he must follow his own fate (destiny), add to this fate (destiny) his own elements and by choosing a certain direction he must find his own road among all possible roads and possibilities. When the Mind (and the Thinking/Consciousness) actuates (actuate), the Personal Responsibility comes into effect. That happens because no matter how the Creator defines one's destiny, a person who has a freedom of choice is always responsible for his decisions. The fate (destiny) defined by God is the begging or the breaking point. The difference between notions "the Creator – the faithful (believer), the faith – the adoration" takes effect only when the Mind starts working. The Mind is the threshold of the Will: irrevocable truth that happens once in a lifetime, like a moment of birth which cannot be repeated...

Keywords: Chingiz Aitmatov, Almighty, fate, religion, Creator, mankurt.

* Dr., asar70@gmail.com

TÜRK İNANIŞLARINDA TANRI-DİN KAVRAMLARI

“Allah, metafizik bir mefhum... Bunun tersini düşünmek diye bir şey olamaz. Allah sonsuz. O, bir. Allah’ı herkes kendince düşünüyor, kendince arıyor, O’na ulaşmaya çalışıyor. Elbette ki ben Kur’an’ı biliyorum. İnanıyorum. Bunlara uymam gerekiyor. Biz Allah’ı biliyoruz. Allah’tan başka ilâh yok. Allah’ı hissediyoruz. Biz insanların Allah’ı, tam olarak bilmeye gücümüz yok.

Allah’ın sonu yok. Her zaman her yerde ona ulaşmak mümkün. Her yerde, her zaman vardır.” (C. Aytmatov)

Kader kavramı gündeme geldiği ilk beri farklı dinler, mezhepler, ideolojiler ve görüşlerin ilgi odağı olmuş, her biri kendine özgü tanım ve tariflerde bulunmuşlardır. Genel anlamı itibariyle ele alındığında “Kader”, İngilizce “destiny”, “fate” sözcükleriyle ifade edilmekte Felsefede ise “determinizm” sözcüğüyle karşılığını bulmaktadır. Tüm bu kavramlar; “bütün olayların önceden ve değişmeyecek biçimde düzenlediğine inanılan ezeli takdir” anlamına gelmektedir. Ayrıca bu kavram günümüzde “alın yazısı”, “yazgı” veya “mukadderat” olarak da ifade edilmektedir. Ancak kaderin rolü ve içeriği bakımından farklı yorumlar dile getirilmektedir. Örneğin Musevilik inancına göre; “bir insanın kaderi, tüm hayatı boyunca baştan yazılmaz ve bir yıl önceki hâl ve hareketlerine göre yıllık olarak yazılır. Bir yıl boyunca iyi ve hayırlı işler işleyen kişilerin kaderi bir yıl sonrası için iyi yazılır. Sünni Kelam âlimlerince kader, ezelden ebede kadar hayır ve şer meydana gelecek bütün hadiselerin Allah katında bilinmesi ve takdir edilmesi şeklinde tanımlanır. Ehli Sünnet itikadına göre kadere iman, imanın şartlarından ve amentünün bir parçasıdır.”¹ Kader noktasında Musevilik insan hayatını belli dilimlere ayırırken ve bir sonraki dilimin gidişatını bir önceki dilim belirlerken, yani kaderin tecellisi insanın bizzat kişisel inisiyatifine bırakılmışken İslami anlayışta bunun tamamen tersi bir anlayış ortaya atılmış olup o da kaderi kulun şahsi iradesi ve davranışlarının değil, kendi bilgisi dairesinde Yüce Yaratıcının takdir etmesidir. İslam Ansiklopedisi’ne göre kader; “Allah’ın nesnelere ve olayları özellikle sorumluluk doğuran beşerî fiilleri, ezelde planlayıp zamanı gelince yaratması”²dir. Burada irade ve yaratma tek bir kudrete dayandırılmaktadır ki O da Allah’tır. İbn Arabî’nin yorumuna göre ise Kader; “önceden belirlenmiş ilahî kuralların işlenmesi”³dir.

“Yazgı: Kader ‘Alınyazısı’ olarak da söylenir. Yeryüzündeki pek çok toplumda insanın yaşayacaklarının önceden Tanrısal bir güç tarafından belirlendiği ve bazı kültürlerde ise bunun bir yere yazılmış olduğu inancı bulunur. Türk kültüründe ise bu yazının insanın alnında olduğu düşünülürdü. Kader anlayışı pek çok inançta mevcut olup insanın başına geleceklerin büyük bir kısmı

nın kendi elinde olmadığı inancına dayanır. Sözcük; “yazı” kelimesiyle ve “yazmak” fiiliyle aynı kökten gelir.”⁴

Aytmatov ise “kader” kavramına tamamen farklı bir pencereden bakar ve kendine özgü yorumlarla karşımıza çıkar. Ona göre kader; sırlarını sadece Yaratan’ın bildiği bir derinliktir. Yalnızca Yaratan’ın gözlemleyip çözebildiği, insanın ise ancak yaşarken algılayıp anlayabildiği oyunlar silsilesidir:

“Alın yazısı dediğin herkes için büyük bir sır. Yaşanır, yaşarken de öğrenilir. Kader de insanın kaderidir. Âdem ile Havva Cennetten çıkarıldığından beri bu böyledir. Aslında kaderin sır dolu olması da bir kaddedir. Ta o andan itibaren asırlar boyu, günden güne, her dakika ve her an bir sır olan kader, herkes için sonsuza dek gizemini korumaya devam edecektir.”⁵

Bu ifadeden yola çıkarak denilebilir ki Aytmatov’a göre kader hakkında belirleyici ve düzenleyici yegâne güç “Tanrı”dır. Hâl böyle olunca Yaratan karşısında aczini idrak etmiş olan insana düşen davranış biçimi ise Tanrı’nın belirlemiş olduğu bu kadere boyun eğmek, bu çizgide hareket etmektir. Reşit olmuş her birey için kaçınılmaz olan hakikat, kendisine sunulmuş olan bu kader çizgisini akıl ve izan aracılığıyla idrak etmek, iradesini kullanarak kendilik öğelerini eklemek ve önüne konulmuş olan yol ve seçenekler içerisinde kendi istikametini seçmek, kendi yolunu belirlemektir. İşte “akıl-izan-irade”nin devreye girdiği bu noktada bireyin mesuliyeti de gündeme gelir. Çünkü kader çizgisini belirleyen her ne kadar Tanrı olsa da birey, akıl ve iradesini kullanarak seçme özgürlüğüne sahip olması nedeniyle birinci derecede mesuldür. Aslında Tanrı’nın belirlemiş olduğu kader, bir başlangıç veya atlama çizgisinden öte bir şey de değildir. Tanrı-kul/ inanç-inkıyat inceliği akıl ve iradenin devreye girdiği bu çizgiden sonra gündeme gelir. Akıl iradenin alanına giriş yaptığı bir eşik; geri dönüşü olmayan ve yalnızca bir kez yaşanan hakikat, ana rahmine dönüşü olmayan bir doğumu yaşamak... Aytmatov’un yorumu da bu konuya ışık tutar mahiyettedir:

“Kaderin, gerçekleşecek her eylemin önceden planlanmış ve önceden aralanmış, görünmez bir kapısı var. Kimin alınına bu kapının eşiğinden geçmek yazılmışsa bunu ancak o eşiği geçtiğinde ve diğer tarafın esiri olduğunda anlar. Bu mukadder adımı atan hiçbir insan için geri dönüş yoktur. Dünyaya gelen bir insanın ana rahmine dönüşünün imkânsızlığı gibi. Kaderin hükmü böyledir. Sadece girişi olan, ama çıkışı bulunmayan...”⁶

Yazara göre Tanrı, yarattığı düzenin kanunlarını koyan, yarattıklarının yazgılarını belirleyen, tanzim eden yegâne kudret ve tek kuvvettir. Tek yaratıcı olması, hüküm ve kudreti elinde bulundurması nedeniyle kâinatın düzen ve işleyişi konusunda kendine özgü plan ve prensipler koymuştur. Ki bu plan ve prensipleri nakıs akılların idrak etmesi ve çözmesi mümkün değildir. Ancak Yaratanın izin verdiği ölçü ve sınırlar dâhilinde akıl ve mantık yürüterek gözlem-

lenebilen, hayata tatbik edilebilen bir sırdır. Bu sırrın çözümüne kapı aralayan en etken amiller akıl ile iradedir. Ancak akıl ve irade yordamıyla algılamak, anlamak ve bu doğrultuda yaşamak da bireyin sorumluluktan kurtuluşu için yeterli değildir. Birey akıl ve iradesini kullanarak kendi kaderine yön verirken ötekileri, öteki birey ve kaderleri de dikkate almak, etki-tepki kapsamında yaşanabilecek çatışma ve çakışma gerçeğini nazarda tutmak zorundadır.

Sosyal bir varlık olan, içinde bulunduğu zaman ve mekânın şartları doğrultusunda kendisine yeni bir yaşam biçimi oluşturan insan, yaratılış kanunları çerçevesinde tüm varlıkların sosyal yaşamın gereği karşılıklı bir iletişim ve etkileşim içerisinde buldukları gerçeğini idrak etmek, bunun sonucu olarak da tüm kaderlerin ilişki içerisinde olduklarını anlamak zorundadır. Bu bir nevi evrensel kaderin idrak edilmesi, kabullenilmesidir. Çünkü Tanrının varlığını kabul eden ve O'na inanan, diğer yandan Tanrı tarafından konulmuş olan kanunlar üzerinde kendi erk ve iradesiyle tasarruf hakkına sahip olan insan, sosyal normların da baskısıyla bir noktadan sonra evrensel kadere ve yüce kanunlara boyun eğmek durumundadır. Ki bu durum kaderin kabullenilişi ve paralelinde bir boyun eğme, inkıyat belirtisidir. Artık gelinen noktada tüm inanç sistemleri bir çizgi üzerinde birleşmiş ve hepsi kaderin sorgulanmazlığı üzerinde karar birliği etmişlerdir. İşte ortaya çıkan bu hakikat tüm dini mesaj ve öğretilerin temelini teşkil etmektedir. Akıl ve aklı melekeler uç noktalarda kaderi sorgulama cüretini gösterse de vicdan anında devreye girmekte ve önünü kesmektedir. İnsan ruhunda bu iki kavram daima çatışmakta, birey vicdan konusunda daima gel-gitler yaşamaktadır. Bu iki kavram çatışmasını yaşayan ve kavramlar kargaşası anafonda savrulan yazarın ulaştığı görüş noktası ise şudur; akıl ve vicdan noktasında belli bir erdem düzeyine erişmiş olan insan elbette kaderi sorgular ve ona müdahale için çabalar. Ancak burada asıl amaç kadere karşı başarı ve üstünlük elde etmek değil, denemek, bir nebze de olsa kaderin gizem perdesini aralamak, akıl ve vicdanı teskine çalışmaktır. Aytmatov'a göre de; "Kader"i sorgulamaya kalkışan veya isyankâr tavır takınan, neticesinde de değiştirilemeyen bir hakikat olduğunu idrak eden her birey, onu kabullenmek, boyun eğmek zorunda kalacaktır. Akıl ve idrak sahibi her varlığın, kendisi için biçilmiş ve sınırları çizilmiş yaşam şartlarını kabullenmeme, değiştirmeye yeltenme özgürlüğü mevcuttur. Fakat buna rağmen yazgı, akışı durdurulamayan bir nehir olduğu için kendi bildiğini okuyacak, dizgin ve boyunduruk kabul etmeyecektir.

Bu bağlamda insana düşen akıl ve zekâ kavramları üzerine tefekkür etmek, varlık ve hikmetleri üzerine düşünmek, çözüm ve idrak neticesinde bunlardan istifade ederek "erdem"e ulaşmaktır. Akıl-izan-vicdan üçlüsünün bu ittifakı kader çizgisi ile ortak bir kesişim noktasında buluşma sağlar, "erdem"i yakalar. Bu süreçte akıl-zekâ büyük rol oynar ve birey zekâ-kader ilişkisinde bir arz-

talep dengesinin olduğu gerçeğini algılar. “İnsanlık soyuna verilen bu zekânın karşılığında, bir şeyler talep edildiğini vurgular. Bu talepte her şeyden önce hayatı mükemmelleştirmek, bir ahenk yaratmak vardır. İnsanın hem fikri hem de eylemsel hareketi özde bu uyumu yakalama çabasında olduğunu vurgular. Ancak, bu uyumu yakalamaya çalışırken, içimizde doğan ahlaksızlık, kötülük fikirlerine de dikkati çeker. İşte burada vicdanı devreye sokar. Ahengin, aynı zamanda kendini kısıtlamak, manevi ahlaksızlıkla mücadele etmek olduğunu savunur. Sonra vicdanın insanlarca işine geldiği gibi yorumlanmasını sorgular. Ayrıca tarihin, dünya geleceğinin yaratılmışlar ve insanın yarattığı Tanrı karşısında anlamını sorgular.”⁷

Yazar, zekâ-kader ilişkisi içerisinde felsefi yolculuğunu sürdürürken diğer yandan bu sorgulama ile birlikte kabullenme / boyun eğmenin sınırlarını ve ölçülerini ortaya koyar. Çünkü akıl ve mantıkla hareket eden insan için bunun işaretleri Tanrı tarafından verilmiştir. Bireye düşen bunları akıl yordamıyla keşfetmek, yerinde ve doğru bir anlam yükleyebilmektir. Bu işaretleri hissedip de çözebilen insan, kader denen meçhulün bireyin iradesiyle belli ölçülerde yönlendirilebileceğini de sezmiş olur ki yazarın göstermek istediği hakikat de budur. “Dünya bilinçaltı bir bakıma evrensel ruhun iç sesidir. Bütün varlık, o iç sesin birer dışa vurumudur. Cassandra embriyoları gibi doğmamış her ruh, ya da ölen her ruh o iç sesin bünyesinde, sahne arkasında bekleyen oyuncu gibidir. Dünya / yaşam birer sahnedir ve “kader” de oyunu yönetir. Bazen yönetme hakkı oyuncuların eline geçse de özde yine “kader” e bağlıdır.”⁸

Yazar mitler, imge ve sembollerle bu hakikati dile getirirken diğer yandan insanlara inanç kavramının kutsiyetini, ilahî bir dine inanma gereği ve neticesinde de kadere iman etmenin faziletlerini tavsiye ederken dolaylı yollardan da “kaderciliği” salık vermiştir. Aytmatov, bu düşüncesini en açık biçimiyle zandaşı Özbek yazar Pirimkul Kadırov’a yazmış olduğu bir mektupta kaleme almış ve insanoğlunun her geçen gün kötüye giden gidişatına dur diyebilmek için “insanların manevî birliğe ihtiyaçları” olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca kader birliği yapmaları ve manevi bir bütünlük içerisinde olmalarını tavsiye etmiştir. Çünkü yazar, dün-bugün yaşam şartları içerisinde evrensel huzuru yakalamanın tek yolunun bu olduğunu düşünmektedir. Tanrı yaşama ait tüm güzellikleri evrensel ruh içerisine gizlemiştir. Kaderin tecelli eden gizemli yanı burada ortaya çıkmakta ve insan, Tanrı’nın kendisine bahşetmiş olduğu akıl ve vicdan aracılığıyla bu gizemi çözmeye, kavramaya ve ortaya koyduğu ahengi yakalayarak yaşamını daha mükemmel kılmaya çalışmaktadır. Bu durum insan için aynı zamanda bir imtihan sırrını da beraberinde getirmektedir. Neticesinde insan, erdemi yakalamak suretiyle yegâne mükemmelliğin kader elinin uhdesinde olduğunu idrak etmekte ve kaderi yazan kudret eline teslim olarak nirvanaya ulaşmaktadır.

Yazarın bu doğrultudaki tüm söylemleri temelde amaç edindiği “ideal insan tipi”ni bir başka deyişle “ütopik insan” profilini ortaya çıkarmayı da amaçlamaktadır. Yazar bu noktada kader çizgisini belirleyen Tanrı’nın suça ve kötülüğe meyleden insan karşısındaki yeri ve kader-insan-suç düzlemindeki konumunu da belli bir çizgiye oturtmaktadır. Çünkü kader noktasında tek kaynak ve kanun koyucu Tanrı’dır, öyleyse Tanrı-kader-insan-suç çizgisinde öncelikle Tanrı’nın belirleyici ve yönlendirici olma noktasındaki inisiyatif ölçüsü ile bireyin mesuliyet sınırlarını belirlemek gerekmektedir. Aytmatov, söz “kader” meselesine geldiğinde Tanrı’yı öyle ayrıcalıklı bir konuma koymaktadır ki O’na suç isnat etme konusunda muhataplarına tutunacak bir dal bırakmamaktadır. Çünkü Tanrı, kader çizgisinde cereyan eden tüm hadiseleri bireyin iradesi ve isteği doğrultusunda sadece yaratmakta, sorumluluk ise akli ve vicdanıyla bu yaratma talebinde bulunan bireyin bizzat kendisine ait olmaktadır. Çünkü imtihan sırrı gereğince birey iyi veya kötüyü dilemek, işlemek ve Tanrı’dan bunları yaratmasını istemek konusunda özgür iradesiyle baş başa bırakılmıştır. Her iki duygu bir imtihan sırrı çerçevesinde harekete hazır bir vaziyette beklemektedir. Genetik yapısına iyilik-kötülük kavramları işlenmiş olan birey bu hasletleri özgür iradesiyle seçmek ve harekete geçirmekle hayra veya şerre (suça) yönelmektedir. Hâl böyle olunca Tanrı cümle ithamlardan arî olup eylemi gerçekleştiren birey irade ve inisiyatif sahibi olarak bizzat ve bal ve sorumluluğu üstlenmiş bulunmaktadır.

Yazar, kaderde inisiyatif ölçülerini belirlemede Yaratan-insan ilişkisini dile getirirken “cenin” örneğine başvurmaktadır. Dilekte bulunma / yaratma bir başka deyişle arz-talep dengesi içerisinde Tanrı-İnsan ilişkisi çerçevesinde cenini var etme ile dünyaya getirme sürecini ve bu konuda bireyin inisiyatifini / mesuliyetini şöyle dile getirmektedir; “Tanrı kutsal hayatın başlangıcını koyar. Gerisine ise biz insanlar karar veririz, cenini korumaya veya yok etmeye hakkı olan insanlardır!.. Bu hiç dinmeyen tartışmalar keşmekeşinde, kürtaın kesin olarak yasaklanmasını emreden Katolik Kilisesi’nin tutumu bence daha doğru. Hatta bu tutum, yaratılıştan günümüze hayatın başlangıç amacına uygun. Çünkü her bir embriyoda, yenilenen her bir varyantta ebedi hareketin tekrarsız şifresi saklıdır ve her doğan canlı, zaman silsilesi içinde kendi benzerlerini yaratmak için kodlanmıştır ve tüm bunlar ilk günden Yaratıcı tarafından dünyanın yapısına yerleştirilmiştir.”⁹

Yukarıda dile getirilen kaderin akıl yoluyla çözülmeye ve değiştirilmeye çalışılması, zekâ-vicdan aracılığıyla kontrol edilemez oluşunda ruhun da yadsınmaz bir katkısı vardır. Çünkü kader yazıldığı yol üzere seyrini sürdürürken ilgili olduğu hayatlar, her ne kadar direnseler de bir aşamaya gelindiğinde teslim olmak zorunda kalmaktadırlar. Çünkü insanoğluna Tanrı tarafından bahşedilmiş olan akıl ve zekâ onu kader karşısında mutlak derecede sorumlu kılmak-

tadır. Ki bireyin sorumluluğunun başladığı bu noktada Tanrı'nın vebali de ortadan kalkmaktadır. Buna ilaveten Tanrı, vermiş olduğu bu nimetler karşısında birtakım yükümlülüklerle de sorumlu tutar kullarını. İnsanoğlunun genlerine kodlanmış ve vicdan ile ön plana çıkmış olan iyilik duygusu nedeniyle bireye öncelikle kendini kontrol etmesi ve iyiliğe yönelmesi telkin edilmektedir. Kendi (ben) merkezli başlayan bu sorumluluk genişleyen halkalar hâlinde çevresine doğru açılım göstermektedir. Ki bu durum vicdan aracılığıyla bireye yüklenmiş asli insanlık vazifelerinin en başta gelenlerindedir. Derece derece öz benliğine, bedenine ve çevresine bir düzen vermek ve ritim edindirmek Tanrı karşısında bireyin önde gelen sorumlulukları olarak belirmektedir. Aklın dominant tutumuyla ahengin bozulduğu ve vicdanın devreden çıktığı durumlarda iyilik-kötülük çatışmalarını baş gösterdiği bir muhakkaktır. Bu çatışma bir sonraki aşamada boyut değiştirerek iç ile dışın kavgasına dönüşmekte, akıl-vicdan çatışmasının da paralel bir biçimde yaşandığı bu evrede aklın vicdana hükmetmesi gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada birey sübjektifliğe sürüklenmekte ve hadiselere kuralcı bir bakış açısı ve kişisel ön yargılarıyla yaklaşmaya başlamaktadır. Oysa vicdanın akla hükmettiği durumlarda "Tanrı" ve "kader" daima bireyin yanı başında bir sorgulayıcı olarak hazır bulunmaktadır; "Keşke her zaman böyle olsa, dünyadaki herkes böyle huzur ve ahenk içinde yaşasaydı. Fakat bulutların arasından daima çatık kaşlı bir gözün bizleri gözetlediği söylenir."¹⁰

"Herkesin bir kaderi vardır ve bu kader başka kaderlere bağlıdır. En sonunda da dünya kaderi hepsini içine alır. 'Dünya Ruhü' diye adlandırılan, hem ayrı hem tek olanı simgeleyen ebediyet motifi, evrensel bilinçaltının ta kendisidir. Ruh bilimci Jung'a göre; insanların ruhsal eşitliği, açıklanmamış ama var olan bir uyuşmadır. Bu eşitlik insanın kökensel bilinçaltından çıkar. İnsanlığın başlangıcında, bugünkü bireysel bilincimizin yerini tutan bir topluluk ruhu vardı. Bu bütüncül ruh evrimle birlikte yüzyıllar boyunca aşamalı olarak kaybolmuştur.¹¹ Bu durumda *Kassandra Damgası*'nda bütün yazgı kodlamasının yapıldığı ortak bir ruh alanı bulunduğu ve dünya ruhunun bundan etkilendiği vurgulanmıştır. Dünya ruhuna işleyen bilgiler, her bireyin bilinçaltına farklı tezahürler ile yansımaktadır... Buradan çıkarılacak sonuç, insanoğlunun bütüncül bir düzlemde birlikte bulunduğu evrensel ruhun sesine kulak verdiğinde kaderi etkileme şansının olduğudur."¹²

Aytmatov'un hemen hemen her bir eserinde farklı perspektiflerden ele aldığı "inanç, kader ve din" kavramları Türkiyeli araştırmacı ve eleştirmenlerin de son derece dikkatini çekmiş ve konuyla alakalı birçok çalışma yapılmıştır:

1. Korkmaz, Ramazan, *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Türksoy Yayınları, Ankara, 2004,
2. Gökçek, Fazıl, *Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dışı Kurdu Rüyaları*, Dergâh Dergisi, c. II, S. 21, Kasım 1991, s. 12-15,

3. Bice, Hayati, *Biz Cengiz'i çok sevmiştik! Severiz de...*, Türk Yurtları, S. 3, 1990, s. 44-48,
4. Karakoç, Abdurrahim, *Dişi Kurdun Rüyalari*, Yeni Düşünce Gazetesi, 25 Mayıs 1990,
5. Çetışli, İsmail, *Dağlar Devrildiğinde-Ebedî Nişanlı'da Kader Fikri ve İnancı*, Türk Yurdu, S. 253, Eylül 2008, s. 37-41,
6. Söylemez, Orhan, *Aytmatov'da İnanç Meselesi*, Kardeş Kalemler, Temmuz 2008, S. 19, s. 39-44.
7. Yolođlu, Güllü, *Cengiz Aytmatov'un Yaratıcılığında Şamanizm, Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni* (Ankara, 8-10 Aralık 1998) Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1999 içinde, s. 227-232.
8. Albayrak, Ali, *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Eski Türk Dini İnancılarının Tespiti ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995, 61 s.
9. İldokuz, Fatmanur, *Cengiz Aytmatov'da Coğrafya: Kader*, "Orhan Söylemez, Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2010, s. 149-161,
10. Uzun, Gülsine, *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Yaratılış ve Türeyiş Sembolizmi*, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring 2007.

Bunlara ilaveten Carl Gustav Jung tarafından *L'homme a la Découverte de Son Ame/Bilinç ve Bilinçaltının Altının İşlevi* adıyla kaleme alınmış ve Engin Büyükinal tarafından çevirisi yapılarak 2011 yılında Say Yayınları tarafından okulla buluşturulan, *İnsan Ruhuna Yöneliş*'te psikolojinin en temel ve özgün kavramları olan kompleksler, düşler ve bireysel anlamları, çağrışım deneyleri, yansıtmaları, arketipleri, bilinç, bilinçaltı ve bilinçdışının işlevlerini dile getiren 280 sayfalık eser Türk araştırmacılar için önemli bir kaynak olmuştur.

"Kendi kalbine bakamayanın yaşamı bulanıktır; Kendi yüreğine bakabilme cesareti gösterenler gönlünün muradını keşfedenlerdir. Dışarıya bakan rüya görür, hayal dünyasında kaybolur, içeriye bakan uyanır, kendini keşfeder."¹³ der ve insanı içten dışa kuşatan inanç ve kadere uzanır Carl Gustav Jung.

Ayrıca Irena Jeziorska tarafından 1991 yılında kaleme alınmış ve Şirin Akiner tarafından Türkçeye kazandırılmış olan "Religious themes in the novels of Chingiz Aitmatov / Cengiz Aytmatov'un romanlarında dinî konular, Cultural Change and Continuity in Central Asia. Ed. by Shirin Akiner. (England: Kegan Paul International Ltd., s. 45-70" makale de Türkiyeli okur ve araştırmacılar için önemli bir kaynak olmuştur.

TÜRK İNANIŞLARINDA KADER ÇİZGİSİ VE TANRI'NIN ELİ

*“Kişioğlu kendi kaderi üzerinde daha derin düşünmeye, yaşama bir bedel ödediği an başlar.”*¹⁴

“Kader” meselesinin inanç ve din eksenli soyut bir kavram olması, diğer yandan Türk inanç sistemleri, örf-âdet-gelenek ve görenekleri ile doğrudan bağlantılı olması, ister istemez Türklerde “Tanrı” ve “Din” kavramları üzerine eğilmeyi gerekli kılmıştır. “Tanrı” ve özellikle Türk inanç sistemleri içerisinde başat bir yer edinmiş olan “Gök Tanrı” inancı tarihi seyri içerisinde Türk dinlerinin temelini oluşturmuştur. Özellikle Türk halklarının toprağa bağımlı olmayan göçebe tarzı bir yaşam sürmeleri “Gök Tanrı” inancının göçebe toplumlara ait bir inanç olduğu düşüncesini hâkim kılmıştır. Hâkim olan bu görüş “Gök Tanrı” inancının çıkış noktası olarak Orta Asya stepleri üzerine dikkatleri çekmiş, bunun doğal bir uzantısı olarak Kırgız-Kazak Türkleri de bu coğrafyanın içerisinde yer almıştır.

İbrahim Kafesoğlu'nun W. Schmidt'ten aktardığına göre Türkler, Asya Hunları döneminde tek Tanrılı bir dinî sisteme sahiptiler. Yalnızca Gök Tanrı, kendisine itaat edilmesi gereken koruyucu bir kudret olmakla birlikte, güneş, ay, ata ruhları gibi kutsal kabul edilen varlıkların önemli fonksiyonları bulunmamaktadır. Bununla birlikte Gök Tanrı'nın yüksek bir ahlakî karaktere haiz olduğu, bu nedenle de insanların yapmış oldukları dua, kurban ve çeşitli törenlerden kurulu bir dinî sistemin Türkler arasında ilk dönemlerden itibaren şekillendiği görülmektedir.¹⁵

Dinler tarihi alanındaki çalışmalarıyla ün yapmış olan Mircea Eliade, Türklerin Tanrı'yı insanların ve görünen, görünmeyen her şeyin yaratıcısı ve yapıcısı olarak düşündüklerini ifade etmektedir.¹⁶ Bundan dolayı Türklerin, kutsal saydıkları ateşe, suya, toprağa tazim etmekle birlikte yerin ve göğün yaratıcısı olarak kabul ettikleri bir Tanrı'ya taptıkları belirtilmektedir.¹⁷

Harun Güngör'ün Süryani müellif Mihail'den aktardıklarına göre müellif, Türklerdeki Tanrı inancıyla ilgili şu bilgileri vermektedir. “Onlar, gökyüzünü Allah olarak tanıyor, onunla ilgili fazla bir şey de bilmiyorlardı. Tek Tanrı'ya inanmakla birlikte onu görünen gökyüzüyle mülâhaza etmelerine rağmen bu onların Tanrı'yı tek olarak kabul etmelerine engel değildi. Bugün bile Türklerin birine dinin ne olduğu sorulursa onlar Qan Tengri diye cevap verirlerdi. Onların dilinde ‘Qan’ mavi gök ‘Tengri’ de Allah’ı ifade eder. Böylece onlar göğün Tek Tanrı olduğuna inanırlar.”¹⁸

Bahaeddin Ögel, Türklerde Tanrı ve Gök Tanrı inancına farklı bir yaklaşım getirerek, böyle bir Tanrı anlayışına sahip olmalarını gen ve kültürlerinde var olan disiplin, düzenli bir hayat biçimi ve toplumsal bir düzene sahip olmalarının yanı sıra atlı, savaşçı bir kavim olma özelliğine bağlamaktadır ve “Gök

Tanrı, Türk toplumunda otorite ve disiplinin doğmasında önemli bir rol oynamıştır.”¹⁹ demektedir.

Konuyla ilgili araştırmalarda bulunan İbrahim Kafesoğlu bir diyalogdan yola çıkarak bu soruna bir açıklık kazandırmaya çalışmıştır. Rubruquis ile bir Uygur arasında geçen: “Tanrı’ya inanıp inanmadıklarını sordum. ‘Bir Tanrı’ya inanırız dedi. ‘Tanrı bir ruh mudur yoksa cisim midir?’ diye sordum. ‘Tanrı’nın ruh olduğuna inanırız’ dedi. ‘Hiç insan biçimine girdiğini tasavvur eder misin?’ dedim. ‘Asla!’ dedi.”²⁰ Diyalogdan yola çıkarak Türklerde tek Tanrı düşüncesi ve bu düşüncenin var olan boyutları üzerine kendi kanaatlerini ortaya koymuştur.

Özellikle Orta Asya bozkır kavimleri arasında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş olan ve inanç-din sisteminin merkezini oluşturan “Gök Tanrı”, Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar başta olmak üzere eski Türk topluluklarında kendisine kurbanlar sunulan kutsal varlıkların başında, hepsinin üstünde yer almaktadır. Bu inanç sisteminde Tanrı “semavi” bir özelliğe sahip olup mutlak bir iktidar ve güce sahiptir. İşte bu nedenledir ki, bu kavimlerle ilgili eski kaynaklarda “Gök Tanrı” olarak adlandırılmaktadır. Gök ile ilişkilendirilmiş olması nedeniyle toprağa bağlı yerleşik kavimlerden ziyade göçebe bir hayat süren, çoban-hayvancılık ve avcılık kültürünün hâkim olduğu kütellere mahsus bir anlayış olduğu görüşünden hareketle kaynağı Asya bozkırlarına dayandırılmaktadır. Konu üzerine önemli araştırmaları olan din tarihçisi M. Eliade, “Gök dini”nin Orta ve Kuzey Asya toplulukları için, inanç açısından, karakteristik bir sistem olduğunu söylemektedir.²¹ Yine aynı konu üzerine W. Koppers, bu inancın eski bozkır kavimlerinin sosyal ve ekonomik hayatları ile çok sıkı ilgisinin olduğunu dile getirmekte, ayrıca Türk tarihi ve kültürü üzerine yapmış olduğu araştırmalarıyla tanınan R. Giraud ise, Gök Tanrı inancını doğrudan doğruya “bütün Türklerin ana kültürü” olarak nitelendirmektedir.²²

Yukarıdaki görüşler Eski Türklerin tarihte var oldukları günden beri yüce bir “Tanrı” fikrine sahip olduklarını açıkça göstermektedir. Ancak, başlangıçta “Gök Tanrı” olarak adlandırdıkları bu yüce gücü “gök” ile bir bütün olarak tasavvur ederken ilerleyen süreçte bu kavramı maddiyattan arındırmak ve manevî bir kutsallık kazandırmak suretiyle gökyüzünden soyutlayıp kutsal bir varlığa dönüştürmüşlerdir. Çünkü Türk kavimleri arasında yaygın kullanımıyla “Tengri” kavramı hem “Tanrı/Allah” hem de “gökyüzü” için ortak amaca hizmet eden bir sözcük olmuştur.

Fakat araştırmacı Hikmet Tanyu, yukarıdaki düşünceye karşı çıkmış ve “Kök Tengri” tamlaması içerisinde yer alan “Kök” sözcüğünün “Tanrı” kavramını karşılamak yerine “yücelik” anlamına kullanılan bir sıfat olduğunu savunmuştur. Tanyu’ya göre; “Gök-Tanrı kavramı tapınılan mavi gökyüzünü değil de yüce Tanrı’yı ifade etmektedir.”²³

Kök kelimesi Oğuz Kağan destanında da yüce, mavi, gök (renk), sema anlamlarında Orhun Abidelerinde ise yüce ve mavi anlamlarında kullanılmıştır. “Tengri” kelimesi ise Oğuz Kağan Destanı’nda Tanrı ve gök (sema) anlamlarında Orhun Abidelerinde bu iki anlama ilaveten yüce, yüksek anlamında kullanılmıştır.²⁴

Türklerde, Tanrı daima en yüce varlık olarak dini sistemin odak noktasını oluşturmaktadır. Gök Tanrı inancının şekillenmesinde Hunlar döneminde Çin’in model alındığı yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Fakat bu etkileşim, yalnızca aynı coğrafi mekânı paylaşan milletlerin kültürel anlamda birbirini etkilemesinden öteye gitmemektedir.²⁵

“Gök Tanrı” inancı, Türklerin göçebe hayatı sürdürdükleri dönemlerde kendini gösterirken yerleşik hayat ve devlet anlayışının oluşum aşamalarında öz kriterlerini ve ritüellerini oluşturmaya başlamış, özellikle de büyük imparatorlukların kurulduğu zamanlarda genel bir kült hâlini almıştır. “İmparatorluk dönemlerinden kalma yazıtlarda Gök Tanrı’nın kendini daima yaratıcı, aşkın bir yüce Tanrı şeklinde gösterdiği ve kozmik düzenin, toplum yapısının, insanın kaderin ve hatta ölümün bile Tanrı’nın iradesine bağlı olarak gerçekleştiği görülmektedir.”²⁶ Tarihi seyri içerisinde ele alındığında Türk kavimleri arasında “Tanrı” kavramının hiçbir zaman somut bir varlık olarak algılanmamış, biçimsel tahayyülü yapılmamış ve tasavvurda bulunulmamıştır. Onlara göre Tanrı, tüm yarattıklarının üstünde ve onlardan tamamen farklı bir yapıya sahip olmalı ve kendi yarattıklarının hiçbirine benzememelidir. Bahaeddin Ögel’e göre; “Türklerde Tanrı’nın şekli ve biçimi ile ilgili düşünceler silinmiş ve Tanrı manevi bir ruh alanına girmiştir. Göktürk Yazıtlarında Tanrı ile ilgili olarak ‘Tengri-Teg-Tengri’ yani ‘Tanrı’ya benzeyen Tanrı’, ‘Kendine benzer Tanrı’ şeklinde ifadeler geçmektedir. Bu ifadelere göre Tanrı yarattığı hiçbir şeye benzememektedir.”²⁷

Ayrıca umumi kanaatlere göre Tanrı, yarattığı tüm kâinatı kuşatmakta ve her şeye hükmetmektedir. Yüceliğine hâle getirmemek amacıyla yarattıklarıyla kendi arasına koymuş olduğu birtakım perdeler, vesileler bulunmaktadır. “Yeryüzün tamamını kapsayan Tengri, aynı zamanda tüm insanların ilâhıdır ve her şeye hükmeder. Olaylara direkt olarak müdahale etmek yerine dolaylı olarak müdahalelerde bulunur.”²⁸

Öte yandan Tanrı bir düzen kurmuş ve bu düzenin devamı için kendince birtakım disiplin kuralları koymuştur. Kullarına bahşettiği nimetlere karşılık yapılmasını istediği emir ve beklentileri bulunmaktadır. “Orhun Abidelerinde geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere Tanrı’nın bir şekli yoktur. O var olan hiçbir şeye benzememektedir. Ezelî ve ebedîdir, yaratıcıdır. Rızık verendir, güç verendir. Hakanlara kut verir. Bunların yanı sıra görevini yapmayanları da cezalandırır.”²⁹ Evreni yaratan, yarattıklarına ömür biçen Tanrı’dır. Bu nedenle

ölümü tayin eden de odur. Onun bilgisi dışında yaşamak ya da ölmek mümkün değildir. “Ölüm de onun iradesi doğrultusunda gerçekleşir. Abidelerde geçen “Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için türemiştir” ifadesini Ahmet Doğan, Tanrı'nın ezeli ve ebedî olmasının bir ifadesi olduğuna delil gösterirken metinde geçen “yaşar” kelimesinin “yasar” şeklinde alınması hâlinde insanın ölmek için yaratıldığı ve bunun zamanını da yine Tanrı'nın tayin ettiği anlamı çıkacağını vurgulamaktadır.³⁰

Türk kültüründe “Tanrı”ya farklı adlarla yakarışlarda bulunulmuş, daima ululuk ve yücelik bildiren sıfatlarla anılmıştır. “Tanrı: Yahşi (Kuday), Cömert (Cay) Tanrı, Mızra (Han) Tanrı, Bey (Bir) Tanrı gibi sıfatlara haizdir.”³¹ Tanrı her şeyi gören, bilen ve her şeyden haberdar olandır. Onun bilgisi dışında bir yaprağın dahi kımıldamayacağı, her dilek ve yakarışın ona ulaşip mutlak karşılık bulacağı anlayışı hâkimdir. “Kuzgunun niyazı bile Tanrı'ya ulaşır... İnsanlar fani, Tanrı ebedidir. Tanrı doğruyu ve yalancıyı bilir.”³² Tanrı tüm yarattıklarının ömür ve rızıklarını tayin edip evrende düzeni kuran ve devam ettirendir. “Tanrı her şeyi bilmektedir. Aynı zamanda Türk kabileleri Gök Tanrı'yı ‘düzenleyici’ bir varlık olarak kabul etmektedirler.”³³

Türk kavimlerinde din ve Tanrı kavramı üzerine geniş çalışmalarda bulunan Gumilev ise Türklerdeki Tanrı inancıyla ilgili görüşlerini şöyle dile getirmektedir; “Kök Tengri Kültü, *Orhun Yazıtları*'nda şu şekilde tespit edilmiştir: ‘Başlangıçta yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak vardı; beni âdem bu ikisinin arasında yaratıldı.’ Kök Tengri (Mavi Gök) maddi bir şey değil, sadece bildiğimiz gökyüzüdür. Çinlilerin göğün ruhu kelimesinden tam olarak Kök Tengri manasını çıkardıklarını hesaba katmak gerekir. Göğe kurban kesme töreni XIX. Yüzyılın sonlarına kadar Kaçınlerde uygulanagelmıştır. ‘ıgır (Hakas dilinde Tanrı) Tayh’ adı verilen bu tören toplu dua ile başlar, onu koyun kurban edilmesi ve kımız, süt, ayran ve et suyu içilmesi takip eder. Bayrama katılan erkekler birbirine yakın obalardan gelirler. Kadınlar ve şamanlar ise törene alınmazlar. Tapınılan objeler gökyüzü ve güneştir. ‘Bu tören yılda iki defa tertiplenir. Birincisine şamanlar alınmaz, ikincisi ise yeryüzünde bolluk bereket olması için kurban kesme törenidir ki herkes iştirak eder. Her iki keyfiyet de oldukça önemlidir. Törenin birisine şamanların alınmaması onun ölümlerin ruhuna veya ezeli ruha dua töreni değil, çeşitli âdetlerine göre Tanrı'ya yakarış töreni olmasıyla izah edilmektedir”³⁴ demektedir.

Yukarıda konuyla ilgili uzmanların farklı görüşleri doğrultusunda izahı yapılan Tanrı-kader-din (inanç) çerçevesi içerisinde yer alan incelikleri Aytmatov anlatıları içerisinde farklı biçimlerde birebir görmek mümkündür. Yazar, anlatılarında kendi üslubu doğrultusunda farklı dinlere değinmekte ve bu dinlerle ilgili ritüelleri de satır aralarında ince bir ustalıkla nazara vermektedir. Yazar, bu vesileyle eski Şaman inancından başlayan ve kronolojik bir seyir içe-

risinde Hristiyanlıktan İslamiyet'e uzanan çizgide bizzat yaşadığı, içinden çıktığı coğrafyanın inanç haritasına mercek tutmakta, kendi görüş ve edinimleriyle yoğurarak okurlarına sunmaktadır.

Aytmatov, 1992'de Dr. İsmail Parlatır ile yapmış olduğu bir söyleşide inanç-edebiyat-edebi eser ilişkisine değinerek görüşlerini şöyle dile getirmiştir; "...İnsanın beyninde ne var? Ahmakta var, zeki de var!.. İnsan hayatının bir yılda bulduğu normlar var. Baba, çocuk, akrabalık, insanlık, temizlik, dürüstlük, din duygusu! Meselâ din; insanoğlunun hayatını düzenleyen vazgeçilmez bir değerdir. Fakat bazı insanlar dini kendi çıkarları için de kullandı. Ancak dinin özü insanı insan yapmaya yönelikti. Din medeniyettir, kültürdür. Ayrıca insanı eğiten başka değerler de var. Dinin yanında felsefe de var, edebiyat da var, kritikler de var, sanatlar da var. Pek çok değer var. Yani bütün bunların amacı, insanı insan yapmaktadır. Ne var ki bununla da bitmiyor; insan daima geleceğe yöneliyor. Sonsuz geleceğe yüzünü çeviriyor. Bence, edebiyatın temel görevi şudur; hem günlük hayatı, hem geleceği, hem de temel felsefesini işlemektir."³⁵

Yazarın bu açıklamalarından yola çıkılarak denilebilir ki, "Din" aslında medeniyetin, kültürün ve manevi değerlerin kaynağıdır. Din ve iman kavramları (inanç biçimleri) psikolojik bir ihtiyaç olup ideolojik bir yapı olan Komünizm ile bir kefeye konamaz, mukayese edilemez ve birbirinin yerini tutamaz, dolduramaz. İşte bu nedendir ki inancın bir gereği ve onu besleyen bir faktörü olan dinin yerine sosyalist ideolojiyi koymaya çalışmak hüküm süren rejimin en büyük hatası olmuştur. Sovyet sisteminin dine karşı takınmış olduğu baskılayan, öteleyen, inkâr eden tavrı, sistemin kişisel görüşler doğrultusunda yanlış uygulanmasının birer neticesi olarak hem bireysel hem de toplumsal manada tepkilere neden olmuştur. Yazar da yakıtı insanlar olan rejimin bu yanlış uygulamalarından nasibini almış ve babası, inancı nedeniyle sistem tarafından yakıt olarak seçilmiştir. Bu durum ise yazarın çocuk ruhunda rejime karşı filizlenen ve zamanla devleşen tepki fırtınalarına neden olmuştur. Her biri bir çılgılık olan eserleri aracılığıyla rejime karşı bir tepki duvarı örmüş, İhtiyar Momun, Yedigey, Kazangap adlı kahramanları aracılığıyla da rejim karşısındaki tutum ve tarafını ortaya koymuştur.

Yazarın ısrarla üzerinde durduğu "Kader", "İnanç", "Din", "Örf", "Âdet-Gelenek-Görenek"ler Türkiyeli araştırmacı ve eleştirmenler tarafından birçok çalışmaya konu olmuş, farklı görüşler dile getirilmiştir. Özellikle yazarın Türkiye'de kabul gördüğü ilk dönemlerin eseri olan *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüyaları* adlı anlatı "Din-Kader" odaklı bir eser olması ve yazarın inanç profilini ortaya koyan bir eser özelliği taşıması nedeniyle büyük ilgi görmüş, üzerine birçok yorum yapılmıştır. Söz konusu eserle ilgili en çok tartışma yaratan eleştiri ise Fazıl Gökçek'in 1991 yılında kaleme aldığı ve *Dergâh Dergisi*'nin 21. Sa-

yısında yayınladığı “Cengiz Aytmatov’un Romanlarında Din Teması ve ‘Kıyamet’ Romanı” adlı makalesi olmuştur.

Fazıl Gökçek: “Cengiz Aytmatov, dünya edebiyatı tarihinde ‘toplumcu gerçekçi’ olarak adlandırılan romancılar arasında yer alır. Romanlarına konu olarak aldığı Sovyetler Birliği’ndeki Türk boylarının hayatını realist bir gözlemlerle okuyucularına yansıtan yazar, bu insanların günlük sıradan yaşayışını belirleyen geleneksel kültür mirasını, özellikle halk efsane ve menkıbelerini zengin bir malzeme olarak kullanır. Bu kültür mirasının halk yaşayışındaki tesirlerini en ince ayrıntıları ile ele alırken, kendi felsefi bakış açısıyla romanlarının dünyasını genişletir ve olayları evrensel boyutta taşıyarak günümüz dünyasının bazı temel meselelerini irdeler. Aytmatov’a dünya çapında ün kazandıran, eserlerindeki bu evrensel boyuttur. Aytmatov, son romanı *Dişi Kurdun Rüüyaları*’nda da yine böyle evrensel bir konuyu, din konusunu ele alıyor. Yazar, bu romanında günümüz dünyasının içinde bulunduğu çıkmazın bir inanç boşluğundan kaynaklandığını, insanın ahlakî ve manevi değerlerini kaybetmesi yüzünden dünyanın yaşanması güç bir yer hâline geldiği teziyle karşımıza çıkıyor.

Romanın mihrini oluşturan Tanrı ve din arayışı, Aytmatov’un romancılık geleneği içerisinde yeni bir merhale gibi görünmektedir. Gerçekten de bu konu onun romanlarında ilk defa böylesine ağırlıklı yer tutuyor. Fakat eser dikkatle incelendiğinde ve yazarın önceki bazı romanlarıyla karşılaştırıldığında Aytmatov’un bir çizgiyi devam ettirdiği ve önceki eserlerinde kapalı ifadelerle, birtakım sembollerle dile getirdiği düşüncelerini bu son romanda daha açık net bir biçimde ortaya koyduğu görülüyor.”³⁶ demektedir.

Aytmatov’un birçok eserinde (*Beyaz Gemi*, *Dişi Kurdun Rüüyaları*, *Kassandra Damgası*, *Fuji-Yama*, *Toprak Ana*, *Gün Olur Asra Bedel*, *Dağlar Devrildiğinde* vs.) farklı açılardan ve birtakım ince detaylar içerisinde kader, inanç ve din temalarına değinilerde bulunulmuştur. Bu temalar, Aytmatov’un eserlerinde sıkça başvurduğu ve kolay bir ifade aracı olarak kullandığı masal, efsane ve destanlarla iç içe geçmiş, kalıplaşmış; artık kanıksanmış bir Aytmatov klasiği üslubuyla kaleme alınmıştır. Ancak *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüüyaları* adlı anlatıda diğerlerinden farklı olarak “kader ve din” temaları temelden ele alınmış ve tarihi olaylara yapılan telmihlerle zenginleştirilmek suretiyle evrensel bir boyuta kavuşturularak okurların görüşlerine sunulmuştur. Fazıl Gökçek, Aytmatov’un diğer anlatılarına nazaran “kader ve din” meselelerinin *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüüyaları*’nda bu kadar kapsamlı ele alınmasının nedenini çözebilmek için eserler arasında bir karşılaştırmaya gitmenin ve ortak noktalar üzerinde durmanın faydalı olacağını savunmuştur.

Bir silsile hâlinde ele alındığında konuyla alakalı olmak üzere *Beyaz Gemi* anlatısı tüm eserler içerisinde ilk sırayı almaktadır. İçerik olarak hayata dair tüm gerçeklerin bir çocuğun duygusala açılan penceresinden izlenerek kale-

me alındığı *Beyaz Gemi* romanı, temelde “inançsız bireylerin her türlü kötülüğü işleyebileceği” tezi üzerine kurulmuş hissini vermektedir. Eserde İhtiyar Momun ve damadı Orozkul, iki zıt karakter olarak verilmiş ve her ikisi âdetâta inanç-ate çatışmasının birer temsilcisi olarak gösterilmiştir. “Yazar; kahramanların adını seçerken bile, ince bir ustalık göstermiştir. Müslümanlığa candan inanmış “Momun/ Mümin” adına karşılık, “Rus’a kul” kelimesine benzeyen “Urazkul/ Oroskul” (Kırgızlar Rus’a, orus derler) adını kullanmıştır.”³⁷ Özellikle Momun (Mü’min-inancı temsil eder), inanç sahibi bir kişidir ve inancının gereği olarak yardımsever, müşfik hatta bir çocuk kadar saf bir bireydir. Ayrıca İhtiyar Momun, masal ve efsanelere inanan, bu yönüyle de çevresindeki rejim taraftarları tarafından aykırı bulunan, aşağılanan ve ötekileştirilen bir tiptir. “*Beyaz Gemi*’de inançları ile gündeliğin korku / tehdit zorlaması arasına sıkışıp kalmış olan Mümin Dede, bu çatışma sürecinde trajik bir tip durumuna yükselir ve yine yazgının yenilmezliğine teslim olur; çocuğun rüyalarını, kendi varoluş kaynaklarını yok eder: Maral Ana’yı öldürür. Maral Ana, doğada susturulan bir ses, kültürden kovulan bir değer, bellekten silinen bir dönüş imgesidir.”³⁸ Maral Ana soyundan geldiğine inanan, bu nedenle Maral Ana’yı öldürmeye hiçbir şekilde yanaşmayan ve bir anlam / kültür aktarıcısı olarak bu gerçeği torununa her fırsatta aşıl原因an Mümin Dede’nin “Marallara ateş edemeyiz! Biz Buğuluyuz. Maral soyundanız, Boynuzlu Maral Ana’nın soyundan!”³⁹ Tarzındaki sloganik sözlerine rağmen dönemin korku dolu zorlamaları(Orozkul’un baskısı) karşısında trajik bir tip duruma dönüşerek kendi varoluş kaynaklarını ve Kiçine Balanın rüyalarını yine kendi eliyle yok edişi bir ibret tablosu hâlinde resmedilmektedir.

İnancının gereklerini tam anlamıyla yaşayamamakla birlikte yaşatma, çevresindekilerin yardımına koşarak örnek olmakta, iyilikte önderlik etmekte şahsi şiarı gereği karşılaştığı tüm zulüm ve kötülöklere karşı sabırla göğüs germektedir. Damadı Orozkul ise inanç ve din meselelerine son derece uzak olup aşırı bir karşıtlık sergilemekte, Kudret-Tanrı’sına kurbanlar sunarak yükselmek için çaba sarf etmekte, modern bir mankurt olarak, ateist-materyalist düşüncenin bayraktarlığını üstlenmektedir. Orozkul, tarihsellikten kopararak otantik varlığını yaşaması önlenmiş öteki, iptal edilen tinselliğiyle bir bakıma yaşayan ölüye çevrilmiş olan⁴⁰, kendisiyle çelişen ve çevresiyle ters düşen antipatik bir kişiliğe sahiptir. Aslında bu vasıflarıyla Orozkul, rejimin portresi, soğuk ve itici olan çehresidir. O, bu hasletleriyle her türlü insani duyarlılığın ötelendiği bir kimliği temsil etmekte ve onun bulunduğu bir ortamda optimist ve yapıcı unsurların yaşaması ve kendine ait olanı yaşatması mümkün değildir. O, yaşadığı zaman ve mekân açısından döneminin karakteristik temsilcisi ve “arketipsel sembolizmin tiranıdır.”⁴¹ İnsani duyarlıklarının ötelenmesi nedeniyle tahripkâr ve yok edici tutumuyla kendini gösteren bu karakter bir

yönüyle rejim tarafından tahrip edilmiş olan milli-manevi mekânın kör belleğidir. Tüm insanî duyarlıklarını yitirmiş ve iğdiş edilmiş maddi-manevi yönü nedeniyle üretici olmak bir yana dokunduğu mekânları yutan, yok eden bir tiptir. Her türlü iğdişe maruz kalmışlığın bir neticesi ve ürünü olarak bulunduğ ve yön verdiği her ortama “kısırlık/ebterlik” getirmektedir. Çünkü iğdiş edilmişliğin sonucu olarak kısırdır ve ebterliğe mahkûm edilmiştir, çocuk sahibi olamamakta, kendisi yine kendi sonunu hazırlayan bir neden olmaktadır. Teselliyi şiddet ve acıda aramakta, kendi acizliği ve eksikliğinin hıncını yansıtma yoluyla eşi Bekey’den çıkarmaktadır. Alkol sığınağı ve tek limanıdır. Maddi-manevi üreticiliğini kökten yitirmiş, sağduyusu iğdiş edilmiş dönem mankurtlarının tipik bir temsilcisidir.

“Gayesi kendinden ibaret olan Orozkul, doğadan kopuk kaosun yarattığı insan tipidir. Onun için doğayı ve ona ait güçleri tahrip etmekle kalmaz. Mitin ve tarihin simgesel değeri olan Maral Ana’yı ve onun şahsında her türlü olumlu değerın temsilcisi konumundaki bütün tarihsel simgeleri tahrip etmeye kalkar. Bellek mekânlarındaki milli romantik izleri silerek doğayı çöle dönüştürür. Anıması konumundaki Bükey Hala ile uzlaşmaz. Bu sebeple geçmişini, yani yarısı yitlik bir tiran olarak neslini devam ettiremez. Çocuğun biçimlendirdiği hayal dünyasının kahramanı Kulubeg’in Orozkul’u tarif edişi kayda değerdir:

‘- Dur bakalım! Sana son bir sözüümüz daha var.! Hiç çocuğun olmayacak.! Çünkü sen kötü, pis bir yaratıksın.! Burada seni hiç kimse sevmiyor. Orman sevmiyor, ormanın ağacı, bir tek otu sevmiyor seni.’⁴²

Orozkul’un geçmişi olmadığı için geleceği de yoktur. Kısacası o, tarihin dışına düşmüştür. Orozkul, tarihin karşısında yer alan büyük kara güçtür.”⁴³ “Adsız çocuk” un gözünde ise o, bir lanetlidir; Boynuzlu Buğu Ana efsanesine ve bu efsanede geçen Buğu Ana’nın insanlara çocuk getirdiği kutsal düşüncesine inanmadığı için asla çocuk sahibi olamamaktadır. Ki yazar bu hakikati Orozkul’un bizzat kendine de itiraf ettirmektedir: “- Öldürmeyin beni! Çocuğu olmayan, dünyada yapayalnız kalmış bir insanım ben. Ne oğlum var, ne kızım. Acıyın bana...”⁴⁴

Orozkul, inançsızlığının cezası olarak çocuk sahibi olmaktan mahrum bırakılmış, ancak rejime karşı göstermiş olduğu sadakati ve sadık bir mankurt olmanın karşılığı olarak mekânın sahipliği, güç, iktidar ve inisiyatif kendisine verilmiştir. Ona göre aykırı bir kimlik taşıyan, inancı ve gelenekleri temsil eden İhtiyar Momun, dini bir afyon olarak ilân eden rejim ve rejimin mankurtları (Orozkul, Seydahmet, Koketay) karşısında yalnız ve çaresizdir. Hâl böyle olunca da asrın mankurtlarının zulüm ve baskıları karşısında daha fazla dayanamaz, pes eder. Teslimiyeti ve kutsal saydığı değerlere ihaneti kabul eder. Aslında bu yenilgi Momun’un kişisel yenilgisinden ziyade onun şahsında yaş-

lı kuşakların, bitkin beden ve dimağların dayanma gücünü kaybederek rejim karşısında teslimiyetinin bir ifadesidir. Kutsallığına inandığı ve adsız çocuğu da inandırdığı Maral Ana'yı kendi elleriyle katletmesi ve rejim mankurtlarına peşkeş çekmesi, yetmiyormuş gibi alay konusu edilmesi bu teslimiyetin açık bir göstergesidir:

"- Marallara yaklaştık. Onları ormanın ağaçsız bir yerinde görmüştük. Üçü de oradaydılar. Tam atları bir ağaca bağlamıştık ki bizim ihtiyar ellerime yapıştı; 'Marallara ateş edemeyiz!' dedi, 'Biz Buğuluyuz, Maral soyundanız, Boynuzlu Maral Ana'nın soyundan..' Küçük bir çocuk gibi saf saf bakıyordu bana. Gözleriyle yalvarıyordu. Katıla katıla gülmek geldi içimden ama kendimi tuttum. Üstelik çok ciddi bir tavırla: 'Ne oluyor sana, yoksa sen hapsi boylamak mı istiyorsun?' dedim. 'Yoo' dedi. 'Bilirsin ki bu eski masallar Beğ'ler zamanında yoksul halkı sindirip sömürmek için uydurulmuş!' dedim. İhtiyarın ağzı açık, donakaldı. 'Yahu sen ne diyorsun?' dedi. 'Ne dediğimi duydun. Sen şimdi bırak bu bey masalını, bay masalını. Yoksa bir yetkiliye iki satır yazı yazarım, hiç yaşına bakmadan tutuklar seni!'(...) Sonra marallara yavaş yavaş sokulduk. Başka bir hayvan olsa bizi görür görmez bir iz bile bırakmadan kaçıp giderdi ormana. Ama bu enayi marallar hiç kaçmıyor. Çünkü onları hiç korkutmamışlar.(...) Ben, elimde tüfek, önden gidiyordum, ihtiyar da peşimden... Dedim ki: 'Dede, al şu tüfeği, sen ateş et!' 'Olmaz, sen yap o işi' dedi. (...) İhtiyar tüfeği aldı. Yavaş yavaş yaklaştık. O, aptal aptal mırıldanıyordu: 'Bağışla beni Boynuzlu Maral Ana! Bağışla!'"⁴⁵

Ancak görüntü her ne kadar karşı tarafın zaferini işaret etse de uzun vade ve evrensel anlamda sonuç hiç de öyle değildir. Çünkü Orozkul, geçmişine ihanetin bedeli olarak "ebter" olma cezasına çarptırılmış onlardan çok daha önce kimsesizliğin gayyalarına sürüklenmiş, inançsızlığının ve mankurtluğunun cezasını daha şimdiden çekmeye başlamıştır. Ayrıca kader tarafından kısırlaştırılarak karanlık bir sonun kendisini beklediği düşüncesi ruhuna kazınmış, bu ıstırabın kıskacında kıvranırken evrensel manada da "fena"ya mahkûm edilerek peşin bir yenilgiye uğratılmıştır.

Gün Olur Asra Bedel anlatısında da "Tanrı-kader-iman" düzleminde genel anlamıyla "din" eksenli temalar işlenmiş, *Beyaz Gemi* anlatısına nazaran çıta biraz daha yükseltilerek bu konular daha derin bir felsefi nazarla ele alınmıştır. Romanın başkahramanı Boronlu Yedigey, sistemin taslak kişiye dönüştürme çalışmaları doğrultusunda yetişmiş / yetiştirilmiş, dolayısıyla da kader, iman ve din kavramlarına uzak kalmıştır. Görüntü böyle olmakla birlikte Yedigey, iç dünyasında vicdanının sesine kulak veren, inancı asla reddetmeyen, dini öğretileri kulaktan dolma da olsa bilen tipik bir bozkır insanıdır. Bu nedenle yetersiz de olsa belli ölçülerde inanca, dini (İslami) bilgi ve anlayışa sahiptir. Bu inanç ve anlayış nedeniyle dostu Kazangap'ın vasiyetini yerine getirebilmek için gelenekten gelen dini ritüelleri kendisine referans yaparak rejim ve rejim mankurtlarının karşısına dikilmektedir. İşte bu noktada inancın da tetikleme-siyle vicdan devreye girmekte, insana ve insanlığa saygı düşüncesi ile din ger-

çeği bir çizgide buluşmakta, kanun ve kurallarla çerçevesi çizilmiş bir hakikat olarak evrensel boyuta ulaşmaktadır.

Gün Olur Asra Bedel anlatısı “Tanrı-kader-iman”, genel anlamıyla “inanç-din” eksenini üzerine inşa edilmiş olmakla birlikte, İslami çerçeveye sahip din anlayışını ön plana çıkaran ve bu anlayış doğrultusunda dinsizliğe karşı mücadele algısını vurgulayan, açıkça İslami ritüellerin propagandasını yapan bir eser görüntüsü sergilemektedir. Yazar ise, eserin satırları arasında bu niyetini büyük bir içtenlik ve açıklıkla nazara vermektedir. Eserin satır aralarında yer alan alegorik söyleyişler, diyaloglar, milli hafıza ürünü değiniler ile semboller bu amacın en açık delilini teşkil etmektedirler. Örneğin, eserin başkahramanlarından Yedigey ile meslektaş Şahmerdan arasında geçen bir telefon konuşması bu hakikati açıkça gözler önüne sermektedir:

— Alo, Yedike, beni işitiyor musun? Cevap ver! Diyordu Şahmerdan hırıltılı bir sesle.

— Dinliyorum.

— İşitiyor usun beni?

— Evet, işitiyorum.

— Nasıl işitiyorsun?

— Öbür dünyadan geliyormuş gibi...

— Niçin öbür dünyadan geliyormuş sesim?

— Hiç, öyle işte...

— Ha... Bizim ihtiyar... Kazangap... Şey oldu ha?

— Şey oldu ne demek?

Şahmerdan durumu anlatacak kelimeyi bulmakta güçlük çekiyordu:

— Şey yani... Ne derler... Yolun sonuna geldi... Öldü, yani?

— Evet!

Ona tek kelime ile cevap veren Yedigey “Bu hayvan herif ölmüş bir adama ne deneceğini bile bilmiyor!” diye geçirdi aklından.

...

— Yedike, bak azizim... Adam öldü diye başımı ağrıtmam benim... Ölmüşse ölmüş, ne yapalım, yani? Senin işini alacak adam yok elimde. Onun başında dursan ne olacak? Dirilecek değil ya!..

Yedigey hiddetlendi:

— Hiçbir şeyden anladığın yok senin! ‘Başımı ağrıtmam’ ne demek oluyor? Sen burada daha iki yıl bile çalışmadın, ben onunla tam otuz yıl birlikte çalıştım, anlıyor musun! Bir yakınımız öldü, onu boş bir odada tek başına bırakamayız, dünyanın hiçbir yerinde yapmazlar bunu!

— Şey... Ölü ne bilecek tek başına olup olmadığını?

— Biz biliyoruz ya!

— Peki, peki babalık, sinirlenip bağırma!

— Bağırılmıyormuş, sana anlatmaya çalışıyorum.

— Ne yapayım yani? Senin yerine gönderecek adam yok diyorum sana. Hem gece yarısında oraya gidip ne yapacaksın?

Ne mi yapacağım? Dua edeceğim, Yasin okuyacağım, âdetlere uygun olarak kefene koyacağım...

— Dua mı okuyacaksın? Sen mi, Boranlı Yedigey mi dua okuyacak?

— Evet ben! Dua etmesini bilirim ben!

— Yaa, altmış yıllık Sovyet yönetiminden sonra hâlâ dua mı biliyorsun?

— Bırak böyle konuşmayı Şahmerdan! Sovyet hükümetinin ne ilgisi var şimdi? Ta eski çağlardan beri ölen bir insan için dua okunur. Ölen bir insandır, hayvan değil!

— Peki peki! Bana öyle bağırma, git oku duanı!"⁴⁶

Söz konusu anlatıda Yedigey'in dostu Kazangap'ın vasiyetini yerine getirmek üzere naşını kutsal Ana-Beyit mezarlığına götürme merasimi, merasim sürecinde gel-gitler gösteren düşünce ve hisleri, vasiyeti yerine getirebilmek için rejimin mankurtlarıyla olan mücadeleleri, "dua ile Allah" düşüncesinin insan için gerekliliği ve insan hayatına getirileri şöyle ifade edilmektedir:

"Yedigey bunları düşünüürken, bir yandan da yarı yarıya unuttuğu duaları tekrarlayıp hatırlamaya, Tanrı'ya yönelteceği yakarışları bir sıraya koymaya çalışıyordu. Çünkü insan kalbinde, başlangıç ile son, hayat ile ölüm arasındaki çelişkiyi uzlaştıran, yalnız ve yalnız, bilinmeyen, görülmeyen Tanrı idi. Dualar işte bunun için okunuyordu. Başka türlü Tanrı'ya sesini duyuramazsın, niçin yaratıp niçin öldürdüğünü soramazsın ki! Dünya kuruldu kurulalı insanlar böyle yaşıyor, pek razı olmasa da böyle katlanıyor kaderine. Duaların var oldukları günden beri hiç değişmemesinin, hep aynı sözlerle tekrarlanmasının sebebi de, teselli bulup yatışmaları, boşu boşuna sızlanmamaları içindir. Dualar, yüzyılların okşayıp parlattığı altın külçeleri gibi, dirilerin ölümlerinde söyledikleri en özlü, en süzme ve son sözlerdir. Âdet, gelenek böyledir."⁴⁷

Fazıl Gökçek, bir yandan da söz konusu anlatıdan yapmış olduğu alıntılarla iman ve din kavramlarının bir sosyal varlık olan insan yaşamına kattığı değerler üzerine dikkatleri çekmek ve bilinçaltına işlemek istemiştir:

"Genel Olarak baktığımızda bu romanda dikkati çeken bir husus da dini ve ahlakî değerlere sahip olan kişilerin düzenli ve tutarlı, buna karşılık manevi değerlere inanmayan roman kahramanlarının genellikle başıboş ve düzensiz bir hayat yaşamalarıdır.

Bu ikinci gruptaki kişiler arasında en dikkate değer olanı, Kazangap'ın oğlu Sabitcan'dır. Sabitcan, Sovyet okullarında okumuş, Sovyet terbiyesi ile yetişmiş, milletine, milli-manevi değerlerine gelenek-görenek-örf ve âdetlerine yabancılaşmış bir insan (daha doğrusu bir modern mankurttur. Aytmatov, Sabitcan tipini (tip kavramını özellikle kullanıyorum, çünkü Sabitcan, benzerlerini temsil eden sembolik bir kişidir) kendi toplumunun geleneğine, dini ve ahlakî değerlerine yabancılaşan insanın içine düştüğü çıkmazı ve boşluğu ifade etmek için, yazar tarafından Yedigey'in tam tersi bir kişilik olarak çizilmiştir. Sözde bir aydın olan ve eski Yunanlıları Olimpus Dağı'ndaki tanrılara inandıkları için alaya

alan Sabitcan bu alayının karşılığında yazar tarafından bu tanrıların yerine teknolojiyi koyuşu ile gülünç duruma düşürülür. Çünkü Olympus'taki tanrılara inmayan ve hiç sayarak alay eden Sabitcan, uzay alanında birer teknolojik unsur olan, rejimin türettiği ve bilinçaltına enjekte ettiği yapay tanrılara inanmaktadır:

‘— Düşünün bir kere, bizler insanlık tarihinin en mutlu kişileriyiz (...). Eskiden insanlar tanrılara inanırlardı. Eski Yunanistan'daki inanca göre güya bu Tanrılar Olympus dağında yaşarmış. Ne biçim tanrı imiş onlar? Saçmalık işte! Ne gelirdi ellerinden? Durmadan birbirleriyle kavga etmek... Asıl özellikleri birbirleriyle didişmek, hiç anlamamaktı. İnsan hayatını değiştirmek, insanların mutluluğuna en ufak bir katkıda bulunmak gelmezdi ellerinden. Zaten böyle bir şey düşündükleri de yoktu. Aslında Tanrılar da yoktu. Bir efsane, masal, uydurma idi bunlar. Ama bizim Tanrılarımız bambaşkadır ve hemen şuracıkta, Sarı-Özek Uzay üssünde yaşıyorlar. Ve biz bu Tanrılarımızla bütün dünyaya karşı övünüyoruz, gururlanıyoruz. Aramızda hiç kimse tanımıyor, göremiyor onları. Yasalar buna izin vermez. Onları görüp tanımak da gerekmez zaten. Öyle her öüne gelen, bir Mırkinbay, bir Şırkinbay (Ali, Veli) ‘Merhaba, nasılsın?’ diye el uzatamaz onlara. Asıl gerçek Tanrılardır bunlar.’⁴⁸

Der Sabitcan, ağzını köpürterek. Fakat övmekle yere göğe sığdıramadığı bu tanrıların varlığından haberdar olmasına rağmen Sabitcan, onlara Allah'a tapıldığı gibi tapılması gerektiğine kendisi de bir türlü emin olamamaktadır. Ayrıca o uzay üssünde hayat süren ‘sözde tanrılar’ nasıl olur da Allah'ın derecesine yükselebilirler ki?

Aytmatov, okuyucunun, Sabitcan'ın bu sözleri ile romanın diğer bir halkası olan geleceğe dönük hayali uzay projesini karşılaştırmasını ister gibidir. İki olay halkası arasında ustaca kurduğu benzerlikler sayesinde okuyucu bu karşılaştırmayı ister istemez yapar.

Romanın sonunda Sabitcan'dan, işgal edilen kutsal mezarlığın tekrar kendilerine verilmesi için ilgililer nezdinde girişimde bulunmasını isteyen Yedi-gey ondan; “Bak ihtiyar, senin bu masalların, bu boş şeyler beni hiç ilgilendiriyor. Ana-Beyit umurumda değil benim, bana hiç güvenme”⁴⁹ cevabını alınca, sözünü ettiğimiz özdeşliği çok net bir biçimde ortaya koyan şu sözleri söyler: ‘Mankurtsun sen, mankurtsun! Gerçek bir mankurt!’^{50/51}

Gökçek, konuyla ilgili görüşlerini dile getirmeyi sürdürürken yazarın *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüyalari* adlı eserine dek kaleme almış olduğu eserlere de vurgular yapmaktadır. Eserlerin tümünde yer alan dini yaklaşımları ve bütün bir cemiyetin bilinçaltına kazınmış olan inanç yozlaşması ile öz benlikten uzaklaşma / uzaklaştırma (mankurtlaştırma) durumuna da değinerek: “İşte bu toplumuna yabancılaşmış, bütün değerlerini kaybetmiş olan Mankurt tipi, asıl üzerinde durmak istediğimiz ‘Dişi kurdun Rüyalari’nda âdeta bütün bir cemiyete yayılmış olarak karşımıza çıkar. Bu romanın en önemli kişisi Abdias'ın savası, denilebilir ki işte bu Mankurtlardır.”⁵²

Rejimin ektiği ve yeşerttiği tohumlar olan kimliksiz bireyler, *Kıyamet/Dişi Kur-dun Rüiyaları* anlatısında Abdias'ı trenden atan esrarkeşler, Abdias'ı ormanda öldüren ve binlerce suçsuz-günahsız hayvanı kırıp kökünü kurutan avcı kimliğine bürünmüş barbarlar, onları bu ve benzeri davranışlara sevk eden idareciler ile kurt yavrularını insafsızca çalan Bazarbay ve onun gibiler, aslında Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* romanındaki "mankurt" tipinin birer uzantısı niteliğindedirler.

Rejim tarafından yapılan yönlendirmeler / eksiltmeler neticesinde bireylerde görülen kendinden gitmeler, kendinden olmayana yönelmeler / yöneltmeler insan doğasında bir bozulma ve dejenerasyonu doğurmuştur ki Fazıl Gökçek insanlık adına: "Peki, bütün bu kötülükleri ortadan kaldıracak bir çözüm yolu var mıdır?" sorusunu sormaya kendini mecbur hissetmiştir. Ardından bir hazır cevap niteliğinde verilen ve yazar tarafından Abdias'a söylenen şu ifadeleri tüm insanlığa bir çağrı mahiyetinde dile getirmektedir: "İnsanlar gerçek Tanrı'yı unuttuğu ve onun yerine manevi bir bağlayıcılığı olmayan dünyevi tanrılar icat ettiği için insanlık bu kötülükleri yaşamaktadır."⁵³

Burada esas dikkat çekilmek ve merak uyandırmaya çalışılan mevzu; Abdias'ın savunduğu ve uğrunda öldüğü dinin nasıl bir din olduğu ve bu dinin yücelttiği Tanrının diğerlerinden farklı, ne tür özelliklere sahip olduğudur?

Eserde Abdias'ın dilinden Hz. İsa'ya atfen dile getirilen sözler esasında yazarın din anlayışını ve özellikle de Hristiyanlık dinine olan bakış ve görüşünü ortaya koymaktadır. Hz. İsa ile ilgili olaylar bir paralel olay örgüsü içerisinde Abdias'ın kişiliği ve düşünceleri ile okura servis edilmektedir. Örneğin; kendisini yargılayan valinin; "Tanrı ve insanlar bir bütündür" demek istiyor-sun gibi geliyor bana?"⁵⁴ sorusuna Hz. İsa'nın vermiş olduğu cevap Abdias'ın ifadeleriyle bir söyleyiş paralelliği ve anlam bütünlüğü sergilemektedir:

"Bir bakıma öyle. Denebilir ki bütün insanlık Tanrı'nın bu dünyadaki bir imajı, bir görüntüsüdür. İnsanlık Tanrı'nın bir hypostase'idir (cevheri). İnsanlık bir 'gelecek-Tanrı'dır. Yaratılıştan beri sunulan sonsuz imkânların tanrısıdır. (...) 'Gelecek-Tanrı' sonsuzdur. Her şeyin esası ve insanların bütün özlemlerinin, bütün faaliyetlerinin sonucudur. Bundan dolayı da O'nun tabiatı, iyi ya da kötü, merhametli ya da zalim, yani insanlar ne yapar, nasıl yaparsa öyle olacak. Ne ekerlerse onu biçecekler. 'Gelecek-Tanrı'sı budur. İçlerinden her biri Hakk'ın bir parçası olduğu için dünya tamamen onların ellerindedir."⁵⁵ Hz. İsa'nın sözleri olarak Abdias'ın dilinden dökülen bu ifadeler ile bu tür anlayışı Fazıl Gökçek şu şekilde değerlendirmektedir: "... Böyle bir Tanrı anlayışı insanı ilahlaştırmak, onu Tanrı yerine koymak ve bunun sonucunda ezeli ve ebedi olan mutlak yaratıcıyı inkâr etmek demek değildir. Çünkü insana Tanrı'nın mükemmelliğine ulaşma yetisini ve iznini, hatta görevini yine Tanrı vermiştir. Dolayısıyla insan bu çabasıyla yine Tanrı'nın bir emrini yerine getirmektedir."⁵⁶

Yukarıda Abdias'ın dilinden dökülen ve bir yönüyle yazarın görüş, düşünce ve hissiyatlarını dile getiren sözler neticesinde akıllarda soru işareti oluştu-

ran ve merak uyandıran şöyle bir mevzu gündeme gelir ki bu da Abdias-Hristiyanlık / yazar-Hristiyanlık ilişkisi ile yazarın bu dine karşı olan bakış açısı ve yaklaşımıdır. Eleştirmen, Hristiyanlık menşeli ritüeller ve ifadelerden yola çıkarak şöyle bir yorumda bulunmuştur: “Aydınlatılması gereken bir husus daha var ki o da Abdias’ın Hristiyanlıkla olan ilişkisidir. Kanaatimize göre Aytmatov’un kendisine muhatap olarak aldığı Batı dünyasıyla alakalı olarak romanın zemininde kullandığı Hristiyanı öğeler Türkiye’de yanlış anlaşılabilir ve romanda Hristiyanlık propagandası yapıldığı ileri sürülmüş, hatta Aytmatov’un bir Hristiyan misyoneri olduğu bile iddia edilmiştir. Oysa romanın fikri yapısı bir bütün olarak dikkate alındığında böyle bir sonuca varmak mümkün değildir. Zira her şeyden önce, eserde yazarı temsil ettiğini düşündüğümüz Abdias mevcut Hristiyanlığa aykırı görüşleri yüzünden papaz okulundan uzaklaştırılmıştır.”⁵⁷

Fazıl Gökçek, Aytmatov’un dini perspektifine daha geniş bir açılım kazandırmak amacıyla; “Oysa romanın fikri yapısı bir bütün olarak ele alındığında” ifadesiyle sözü bir başka mecraya çeker ve sözlerine şöyle devam eder:

“... ‘Allah’ın Dini’nin insanlık tarihi boyunca aldığı değişik adlardır ve bu din tarih boyunca çeşitli dönemlerde insanların onu bozması, asliyetinden uzaklaştırması sebebiyle Allah tarafından en son olarak ‘İslâmiyet’ adıyla tamamlanmıştır.”⁵⁸ görüşünü dile getirmektedir. Aytmatov, İslamiyet’e uzanan çizgiyi adını koyarak dile getirmese de; “Roman kahramanı Abdias, İslamiyet’in savunuculuğunu yapmaktadır” veya “Abdias’ın arayış içinde olduğu yeni din İslamiyet’ tir” düşüncelerini ima ederek bilinçaltına gönderimlerde bulunmaktadır. Eleştirmenin bu görüşünü belki şu şekilde yorumlanabilir; “bir dinin kendi havarilerini, müdavimlerini tatmin ve iknadan uzak olması daha üstün ve mükemmel olan bir başka din veya inanç sistemine olan ihtiyacı netice verir. Bu babdan olmak üzere Aytmatov, olumsuzluklar, yargılamalar, yanıtız kalan sorular üzerine kurguladığı Hristiyanlık olgusu üzerinden hareketle aslında okuru en son ve en mükemmel bir inanç sistemine (İslamiyet) yönlendirmek istemektedir. Çünkü bir kavramın / varlığın yetersizliği veya eksikliği daha üstün ve tatminkâr bir başka alternatifin varlığına olan ihtiyacı doğurmaktadır. Bu hakikatten hareketle yazar, doğrudan İslamiyet’e işaret etmemekle birlikte ona ve ona manevi bağlayıcılık özelliği kazandıran gerçek Tanrı’ya vurguda bulunmak istemiştir. Bu vurgular ışığında denilebilir ki; “Aytmatov, *Dişi Kurdun Rüüyaları* adlı anlatısında Hristiyanlığın tahrif edilmiş dogmalarıyla çatışan ve bir çıkış yolu arayan Abdias aracılığı ile bireyler üzerinde beyin fırtınaları oluşturmak, bilinçaltına uzanarak ‘gerçek din-gerçek Yaratıcı-İslamiyet’ kavramlarına yönelik soru işaretleri oluşturmak ve bir altyapı hazırlamayı hedeflemiştir.” (A.S.)

Yazar bu anlatısında düğüm noktasını Abdias ile Koordinatör ikilisi arasında geçen diyaloglar üzerine kurmuştur. Okur, ancak bu diyaloglar vesilesiy-

le, yazarın konuyla ilgili kişisel görüşlerini ve felsefi derinliğini görebilmektedir. Bu nedenle yazarın Abdias aracılığıyla dile getirdiği düşünceler konuya açıklık kazandırması bakımından son derece önemlidir:

“ – Öziür dilerim monsenyör ama sadece bizden gelen bir şeyi niçin ilahî güce bağlıyorsunuz? Tanrı, biz yaratıklarımı, birbirine zıt olan iyi ve kötü güçlerden kurtarabilecekken, niçin bu kadar kusurlu yaratmış olsun? Bizi, kendisiyle olan münasebetlerimize varıncaya kadar birçok hususta, şüpheye, kötülüğe, ihanete düşürsün? Siz kendi doktrininizin mutlak değerinde olduğunuzu, şaşmazlığınızı söylüyorsunuz, dünyanın ve ruhumuzun özünün bize bir defa ama bütün zamanlar için verildiğini kabul ediyorsunuz. Ben burada hiçbir mantık görmüyorum. Hristiyanlığın iki bin yıllık geçmişinde, bu kadar eski bir zamanda söylenmiş olana, nasıl olur da biz hâlâ ilave edecek bir şey bulamayız? Siz ‘gerçek’ tekeli bırakmamak için mücadele ediyorsunuz, ama en iyi hallerde bile tavrınız bir körlüğün eseridir. Görmüyorsunuz. İsterse ilahî çıkışlı olsun, gerçeği sonuna kadar yalnız kendi elinde tutacak bir öğreti yoktur. Kendisinin böyle olduğunu iddia eden bir doktrin, modası geçmiş bir doktrindir, artık kullanılır olmaktan çıkmıştır!

...
– Her ne ise konuşmayı bitirmek için sadece bir şey daha söyleyeceğim: bu fikirlerin ile sen pek ileriye gidemezsin. Temel dogmalarla uğraşanları lâikler de istemez ve aralarından atarlar. Çünkü her ideoloji esas olarak yalnız ve yegâne gerçeğe kendilerinin sahip oldukları iddia ederler. Bunu, çok açık bir tecrübe ile öğreneceksin. Şunu da bilesin ki lâik hayat, ilk bakışta sanıldığından daha katıdır. Düşüncesizliğinin, yanlış hesaplarının bedelini ödeyecek ve benim bu sözlerimi de hatırlayacaksın. Bu kadar yeter. Okulu terk etmeye, hiç dönmeyesiye Tanrı’nın evinden kovulmaya hazır ol!”⁵⁹

Yazar aynı zamanda bu iki fikir çatışması platformunda dini ideoloji başta olmak üzere her türlü ideolojik yaklaşımı karşısına alan ve rekabet içerisinde olan, Marksist-Leninist teori ile silahlanan Komünist düşünceye göndermede bulunulmakta ve dini yok sayarak hiçbir şekilde kusursuz bir gerçekliğe ulaşmanın mümkün olamayacağı mesajını vermektedir. Buna ilaveten, dini düşünceler üzerine bina edilmiş olan ideolojilerin kendi gerçeğini dogmaya dönüştürmeden ve asla bir kavram kargaşasına düşmeden, sevgi, saygı, hoşgörü ve kardeşlik duyguları içerisinde yaşamını sürdürmesinin gerekliliğini de dile getirmektedir. Ayrıca akıl yoluyla bir Tanrı inancına ulaşmış ve eşrefi mahlukat olarak yaratılmış olan insanoğlu için huzurlu bir yaşam ortamı ve süreçleri oluşturmak da yine bu ideolojilerin en önemli gaye ve hedefi olmalıdır.

Fikrin ve düşüncenin derinleştiği ölçüde çok yönlü, çok sesli ve tezatlarla dayalı görüşlerin, düşüncelerin ve ideolojilerin güç kazanacağı mutlak bir hakikattir. Ziya Paşa’nın “Barika-ı hakikat, müsademe-i efkardan neşet eder.” sözü de bunun en veciz bir ifadesidir. Bu bağlamda Koordinatör Peder-Abdias, İhtiyar Momun-Orozkul, Yedigey-Sabitcan diyalogları ve Yedigey’in Tanrı ile olan iç diyalogu amaç ve hedefleri bakımından farklılıklar göstermektedir. Diğerlerinden farklı olarak Aytmatov, *Kıyamet* romanında her iki taraf (Koordinatör

Peder ile Abdias)ın görüşlerini nazara verme hususunda ısrarcı bir tavır ortaya koymakta, ayrıca kendi derin felsefesini de sentezleyerek bir savunma mekanizması oluşturmakta ve böylece doğruluğa bir kapı aralamaya çalışmaktadır. İşte bundan dolayı *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüyaları* anlatısı hakkında birçok eleştirmen “çok sesli bir roman” tanımlamasını yapmaktadır.

Yazar, din ve inanca yönelik görüşlerini yeri geldiğinde Koordinatör Peder, yeri geldiğinde ise Abdias’ın sesine yükleyerek duyurmaya çalışmaktadır. Kimi zaman da tüm perdeleri kaldırarak doğrudan söze girmekte ve içiyle konuşuyormuş, iç muhasebesi yapıyormuş gibi görünerek kişisel görüşlerini dile getirmektedir. Kimi zaman da yazar, din ve inanç tabanlı mevzuların öne çıktığı durumlarda şüpheci ve sorgulayıcı bir tutum içine girmiştir ki bu durum yazara yönelik birtakım olumsuz kanaatlerin oluşmasına neden olmuştur. Örneğin, seminerden çıkarılan Abdias’ın din ve inanca dil uzatan, Tanrı’nın kudretine şüpheyle yaklaşan aykırı sözlerinden dolayı birtakım eleştirmenler yazarın Tanrı’yı inkâr ettiğini, bazıları ise bir Hıristiyan misyoneri olup bunun dinin propagandasını yaptığını ileri sürmüşlerdir. Hâlbuki böyle bir önyargı yerine yazarın inanç ve din kavramlarını merkeze alarak yapmış olduğu tenkitlerde “Gerçek Tanrı ve Gerçek Din” kavramları üzerine dikkatleri çekerek bir beyin fırtınası oluşturmak ve okurlarını “Tanrı” düşüncesiyle buluşturmak gibi ulvi bir amaca hizmet ettiğini söylemek daha yerinde olacaktır.

Fazıl Gökçek’in Aytmatov’un romanlarındaki din meselesine yönelik eleştirileri irdelendiğinde eserin içeriğine yönelik daha birtakım farklı görüş ve düşüncenin dile getirildiği görülmektedir. Eleştirmene göre; *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüyaları* anlatısında öne çıkan aykırı kahramanlar, *Gün Olur Asra Bedel* anlatısında kendini gösteren mitolojik “Mankurt” karakterinin bir nevi çağdaş uzantılarını oluşturmaktadırlar. Eleştirmen, hem bu mevzuya açıklık kazandırmak hem de yazarın “din” konusunda çeşitli yorumlara neden olan yaklaşımına bir netlik kazandırmak amacıyla Abdias’ın şu sözlerini kendisine dayanak olarak göstermektedir:

“Maddeci bilim, bütün öteki dinler gibi Hıristiyanlığı da gömmeye, yok etmeye çalışmadı mı? Bunları olanca gücüyle söküp atmaya, kuvvetli bir elle ilerlemelerin ve tek takip etmemiz gereken kültürün dışında bırakmaya çalışmadı mı? Çağdaş insan ilk bakışta hiçbir dini inanca ihtiyacı yokmuş gibi görünüyor: Bu inanışları, uzun bir zaman öncesine ait basit işaretler gibi tarih bilgileri arasındaki yerine koymak yetiyor, çağımız insanına. Din eski bir etaptır ve modası çoktan geçmiştir onun için... Konuya daha yakından bakalım: En gerçekçi teorilerle gültünc duruma düşürerek kaldırıp attığımız o eski fedakârlık, sadakat ve merhamet kavramlarının yerini alacak ne var elimizde? İmanın yerini alabilecek ne bulduk? Hiç şüphesiz son derece üstün bir şey olmalı, çünkü yeni daima eskiye tercih edilir! İşte, öyleyse, yeni din, yeni ve eşsiz kudretteki din, yakında bütün dünyaya hükmedecek yeni din: en müthiş silâhlarla donatılmış askeri güç! İnsan bu kadar bağımlı, böylesine buyruk altında bulunmuş muydu hiç? İnsan hayatı her

an, büyük devletlerin savaşı başlatmaları veya bundan sakınmaları sıkı sıkıya bağlıdır. Böyle bir durumda atom bombalarına sahip devletlerin dışında hangi ilâh-lara bel bağlayacağız? Sunaklarında, insanların tapması için bomba maketlerinin ser-gilendiği ve duaların generaller portresi önünde yapıldığı bir tapmağın kurulması dü-şünülmedi henüz... Ama çağımıza uygun kiliseler işte bunlar olacak!”⁶⁰

Fazıl Gökçek’in ardından *Kıyamet/Dişi Kurdun Rüyalari* üzerine Ali İhsan Kolcu da eğilmiş, Gökçek ile paralel doğrultuda görüşler zikretmenin yanı sıra birtakım farklı yorumlar da kaleme almıştır. Kolcu, Ağustos 1991 tarihinde kaleme almış olduğu “Dişi Kurdun Rüyalari ve Aytmatov Gerçeği” başlıklı incelemesinde o güne dek söylenmemiş birtakım farklı görüşleri gündeme getirmiştir. Kolcu, “din” meselesi etrafında yoğunlaşmış olan Fazıl Gökçek’ten farklı bir seyir izleyerek romanın üçüncü bölümünü oluşturan Hz. İsa ile Abdias ikilisinin paralel bir çizgide seyreden kaderleri üzerine dikkatleri çekmiştir. Kolcu, öncelikle yaşanan zaman ve mekân üzerinden yola çıkarak hidayetleri için çırpındıkları havarileri tarafından ihanete uğramış olan kahramanlar ile ihanet çemberinde yaşanmış olanlar üzerine yoğunlaşmıştır. Her iki kahramanın temele aldıkları “din” kavramı ve bu kavramın ritüelleri vesilesiyle insanlığa bir kurtarıcı el olma çabalarına karşılık “ihanete uğrama”larının ve “çarmıha gerilme”lerinin ne denli hazin bir akıbet olduğu düşüncesi duygusal bir atmosfer eşliğinde okurlara benimsetilmek istenmiştir.

“Aytmatov, Abdias ile Hz. İsa arasında yaşanan tarihi şartlar vesilesiyle bir bağ kurar. Bu, Hz. İsa’nın zor şartlarla Hristiyanlığı yaymaya çalışması, gördüğü ihanet ve sonuçta çarmıha gerilerek öldürülmesi ile onun zuhurundan yirmi asır sonra Abdias adlı bir öğrencinin aynı olumsuz şartlarda ve benzer toplumlarda aynı telkine çabalaması ve sonuçta onun da çarmıha gerilmesiyle kurulmuş olan bir bağıdır.

Aytmatov, Hz. İsa ile Abdias arasında ihanet, zaman, mekân, sebep, sonuç ilişkisi denklemlerini kurarak roman örgüsü içinde bu karmaşık olayları mutlak mesajda birleştirir.”⁶¹

Kolcu, bir yandan *Diş Kurdun Rüyalari* ekseninde “inanç” meselesini irderlerken öte yandan eser hakkında önemli bir tespitte bulunur ve Aytmatov’un sadece “din” kavramı üzerinden hareket etmediğini, bunun bir uzantısı olarak “kader” meselesine de değindiğini dile getirir. Çünkü sözü edilen kavramlar, “inanç”ı oluşturan temel unsurlardır. “Kader” kavramı, “Tanrı-din” kavramlarıyla oluşturduğu bütünlük sayesinde inanç boşluğunun doldurulmasını sağlamakta, bu yönüyle diğerlerinden ayrı düşünülmesi mümkün olmamaktadır. Bu bilinç ve temel üzerine eserini kurmuş olan yazar, bir devlet dini yaratma çalışmaları doğrultusunda oluşturulan ateist çizgide inançsızlığın karanlık dehlizlerine itilen coğrafya insanının kurtuluşuna vesile olacak yegâne olgunun bu kavramlar bütünü olduğunu telkin etmekte ve görüşleriyle mahaliden evrensele bir ufuk olmaya / oluşturmaya çalışmaktadır. Çünkü yazara göre

ateist bir dünya görüşü ve dinin manevi atmosferinden yoksun bir yaşam biçimi içsel yoksulluğu ve ruhsal başıboşluğu kaçınılmaz kılmaktadır.

“Dişi Kurdun Rüüyaları romanı, ateist bir anlayışla yetiştirilen ve dini inançların resmi olarak rafa kaldırıldığı bir toplumda ortaya çıkan inançsızlık ve şüphe bulutlarını anlatır. Yazar, bu son romanında din gerçeğinin yeniden ön plana çıktığı şu son yarım asırda bütün insanlara yeryüzündeki zavallılığını haykırmaktadır.”⁶²

Gerek Hz. İsa motifi ve gerekse Abdias adlı kahramanın şahsında yaşanan trajedi, aslında ateizm batağına saplanmış olan Sovyet rejimini ve bu rejime bağlı halkların içler acısı durumunu tüm çıplaklığıyla ortaya koyan çarpıcı örneklerdir. Bu bağlamda yaratılışın gereği olan inanç ve inancı besleyen din mefhumunun eksikliği / zamanla eksiltilmesinin fitrat üzerindeki olumsuz tesirleri ile neticesinde ortaya çıkan kaderi tenkit ve trajik sonuçlar yazar tarafından tasvir edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca inançtan yoksun bırakılan aklın rotasını şaşırması, kadere isyan ederek sapkınlığa uğramasının mutlak bir hakikat olduğu da önemle vurgulanmaktadır ki; insana hükmeden kanunlar manzumesi tüm inanç sistemlerinde olduğu üzere kaderin ipine bağlanmayı netice vermektedir. Zaten Gerçek Tanrıya dayalı tüm dinlerde “kadere iman ve teslimiyet” iman esaslarının olmazsa olmazlarından biridir.

“Tabiatın acı kanunları içinde kader kavramını ustaca sorgulayan Aytmatov, şu genel yargıya varır; ‘İnsan hayatını yönlendiren kanunların hesaba dayanan bir mantığı yoktur. Uzay boşluğunda dönüp duran dünyamız da kanlı dramların gösterildiği sahnenin başka bir şey değildir.’⁶³

... Aytmatov’un bu son romanıyla Şolohov çizgisinden yavaş yavaş Dostoyevsky çizgisine kaydığını görmekteyiz. Özellikle papaz okulu öğrencisi Abdias’ın ilahî adalet, kader, kötülük-iyilik ve insanın kendi iç hesaplaşması gibi ağır konular üzerinde düşünür.”⁶⁴

Aytmatov’un bu temel dinamikleri bir esas olarak aldığı, bir olan Tanrı gerçeğine dayanarak “1917 Ekim Devrimi” neticesinde ülkeye hâkim olan baskıcı rejimin insan hak ve hürriyetlerine, milli-manevi değerlere, örf-âdet-gelenek-görenek kültürüne dayalı yaşam biçimlerine getirdiği kısıtlamalar ile yok etmeye yönelik baskılarına karşı ciddi bir mücadele içerisine girdiği görülmektedir. Bu mücadelesinde yazarın bireyi başarı ve mutluluğa götüreceği en temel dinamik olarak “bir Tanrı” inancı ve “din” kavramını nazara vermeye çalıştığı da açıkça kendini göstermektedir. Kolcu’nun ifadesiyle; “dini hayattan kopma ya da hayattan dini kovma hâdisesi”⁶⁵ olarak rejim tarafından uygulamaya konulan, yıpratıcı ve yok eden stratejiler, “din” mefhumunu bireylerden yola çıkarak toplumsal boyutta hafızalardan ve aşama aşama sosyal hayatın bir parçası olmaktan çıkarılma çalışmaları, bunu yaparken de ilahî kaynaklı “din” anlayışı yerine, ritüelleri sistem tarafından oluşturulmuş “modern din” inancı

nı yerleştirme politikaları eserler aracılığıyla eleştirilmekte, özellikle tedbir unsurları üzerine dikkatler çekilmektedir. Buna ilaveten temelleri asırlar öncesine dayanan ilahî “din”ler ile bu dinlerle zenginleştirilmiş olan gelenek-görenek, örf ve âdetlerin mutlak gerekliliği de önemle vurgulanmaktadır. Dönemin olumsuz şartları içerisinde yazar, ilahî menşeli dini inanç ve hürriyetlerin / yaşam biçimlerinin dumura uğratıldığı Sovyet coğrafyasında dini ritüelleri birer hatırlama / geriye dönüş metoduyla gündemde tutmaya çalışarak bir kültürel dejenerasyonun önüne geçmeyi hedeflemektedir.

Ayrıca yazar, rejimin imhacı politikası ve tehlikesinden korunmak, sahip olduğu değerleri korumak adına rejim mağdurlarına ve özellikle de evrensel boyutta tüm insanlığa “ilahî bir din”e inanmanın önemini ve bunun bir uzantısı olarak da “kader”e iman etmenin gerekliliğini salık vermektedir, çünkü Aytmatov, insanı ve dini bir bütün olarak ele almaktadır. Yazar bir söyleşisinde; “Din, insanın hayatını düzenleyen vazgeçilmez bir değerdir. (...) Dinin özü insanı insan yapmaya yöneliktir.”⁶⁶ demektedir. Bu düşünce yazarın sadece eserlerinde ortaya koymaya çalıştığı bir yaklaşım tarzı olmayıp yakın çevresine de telkine çalıştığı şahsi dünya görüşü ve manevi bakış açısıdır. Örneğin; Özbek yazar Pirim(kul) Kadir(ov)a yazdığı bir mektupta; “insanların manevi birliğe ihtiyacı olduğunu (...) Bunun da ancak din ile sağlanabileceğini”⁶⁷ açıkça ifade etmektedir.

Yazar, söz konusu eserlerinde “kader” ve “din” kavramlarına ışık tutmakla kalmayıp bunlardan beslenerek hayat bulan dini-örfi inanç ve yaşam biçimlerine de yer vermiştir. Ateist bir bakış açısına sahip olan Sovyet rejiminin inançlar ve dinler karşısındaki sert ve inkârcı yaklaşımı, bireyselden sosyale uzanan çizgide içine düşülen çıkmazları, saplantıları, psikolojik ve sosyolojik tahribatları netice vermiştir. Nesilden nesile daha da belirginleşen milli-manevi değerlerden uzaklaşmalar / uzaklaştırılmalar, dışlamalar / dışlanmalar ve çağ dışılık ithamlarıyla ötekileştirilmeler göz önüne alındığında Aytmatov’un dini motiflere bu denli önem vermesinin, bu değerlerin varlığı ve kalıcılığının sağlanmasının, bireysel / toplumsal bazda benimsetilmesinin nasıl bir öneme haiz olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Demek ki bunlar bir toplumun kültürel geleceğini ayakta tutan en vazgeçilmez dinamiklerdir. Orta Asya coğrafyasında ve özellikle de Kırgız-Kazak halkları arasında varlığını sürdüren inanç ve dini ritüellerin rejimin bu denli baskısına rağmen varlığını sürdürmesi ve tüm baskılara rağmen direniş gösterebilmesinin temelinde *Manas Destanı* ve günümüzde onun modern birer izdüşümü olan Aytmatov anlatılarının aktarıcılık rolü inkâr edilemez bir hakikattir. Hatta bu eserler söz konusu kültürün bir yaşam teminatı olmuştur denilebilir. Her bir eser Aytmatov’un sisteme karşı sessiz ama derin isyanının evrensel boyutta bir çığılığı gibidir. Ayrıca her bir anlatıda karşımıza çıkan hayatta kalma ve rejime karşı dik durma mücadelesi ve milli-manevi direniş efsanesi aynı zamanda Aytmatov’un bu de-

ğerler hususundaki görüş ve anlayışının da bir parametresi hükmündedir. Yazar, bu değerlere karşı kişisel görüş ve düşüncelerini Abdias'ın sesine yükleyerek şöyle dile getirmektedir: “—Bu yüzlerce yıllık uyuşukluktan silkinip kurtulmak, dogmatizmi unutmak ve insana Tanrı'yı kendi özünün doruğu olarak görme hürriyetini tanımak gerek.”⁶⁸ Yazar, bu ifade doğrultusunda gerçek kurtuluşun inanç ve din kaynaklarında gizli olduğunun mesajını vermekte, aynı eserin bir başka yerinde yine Abdias'ın ifadeleriyle rejimin din-inanç karşısındaki olumsuz tavrını eleştirmekte ve bu düzlemde ortaya atmış olduğu “Din afyondur” tezini resmen protesto etmektedir; “Din bir afyon değildir. İman, birçok nesillerin çektiği ıstırapın sonucudur.”⁶⁹ ifadesi Aytmatov'un gerek inanç ve din konusundaki anlayışını ve gerekse rejimin baskılayan tutumu karşısındaki tavrını ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

Dinin bir afyon olarak algılandığı ve tüm inanç sistemlerinin çökertilme-ye çalışıldığı toplumlarda bu duyguların yerinin bir şekilde doldurulması, bu boşluğun eş değer düşüncelerle takviye edilmesi mutlak bir gerekliliktir. Ancak Sovyet rejimi bu boşluğu sıcak ve yumuşak bir yaklaşım ve pozitif değerlerle doldurmak yerine bireylerden yola çıkarak tüm toplumları mankurtizmin girdabına sürükleyecek organize bir din çerçevesinde ritüelleri alkol ve uyuşturucu üzerine kurulmuş, yaşam biçimi, uygulama yöntem ve teknikleri rejim tarafından tasarlanmış bir yapaylıklar manzumesi öne sürmüştür. Rükünlerini alkol ve uyuşturucunun oluşturduğu ateist bir inanç(sızlık) sisteminin getirisi / götürüsü ise insan Tanrılardan korkan bireylerin bağımlılık girdabında kendilerinden ve kimliklerinden uzaklaşmaları ve mankurtlaşmaları olmuştur ki aslında rejim tarafından hedeflenen: İrade ve özgün eylem tasarımlarından yalıtılmış, epistemik anlamda postülatla dönüşmüş bireyler⁷⁰ yaratmak ve bu “yokkişileri” ezberledikleri dogmalarla veya uzaktan radyo dalgalarıyla iş gören otomat makineler⁷¹ hâline dönüştürmektir. Yazar bu illetten kurtulmanın reçetesini belirlemiş ve bir söyleşisinde şöyle dile getirmiştir:

“ — Günümüz Sovyet toplumunda dinin yokluğu ve alkolizm, uyuşturucu alışkanlığı gibi son romanlarınızda tasvir edilen sosyal problemler arasında bir ilişki görüyor musunuz?

C. A. — Evet bazı bakımlardan bir ilişki vardır.

— Bu tür sorunları çözmek üzere, organize bir dine dönüşten yana olmadığımıza göre nasıl bir ruhsal-manevi restorasyon öngörüyorsunuz?

C. A. — Sanırım manevî restorasyona doğru tek yol, insan ruhu için özgürlüğün öneminin tanınmasından geçer. Bu özgürlük devrim veya anı değişikliklerle değil, barışçıl yollarla kazanılmalıdır. İnsan hayatında ruhun önemini anlayan insanlar manevî bir yeniden doğuş arzusuyla karşılaşacaklardır.”⁷²

Sovyet rejiminin sistemli bir biçimde yürüttüğü ateizm-mankurtizm odaklı çalışmalar yarım asrı aşkın bir süre devam etmiş, karşı koyan mazlum halk-

lar baskıcı rejim tarafından nice zulümlere maruz kalmıştır. Aytmatov, bu zulüm rüzgârından kendi payına düşeni almış ve ruhunda açtığı yaraların sancılarını eserlerinde realist bir dil ve edebi bir üslupla yansıtmıştır. Yazar bununla da kalmayıp bu yıkım ve zulme karşı durulmasının gerekliliğini, bunun için de milli-manevi ve geleneksel değerlerin vazgeçilmez dinamikler olduğunu içtenlikle dile getirmiştir. Bu durum sonuçta bir değerler çatışmasını da netice vermiştir ki yazar çatışmaların ortaya çıkardığı tabloyu yine bir söyleşisinde şöyle ifade etmiştir:

“— *Sovyetler Birliği’nde din ne ölçüde ortadan kaldırılabilmiştir?*
— *Bunun derecesini söylemek mümkün değildir. Bildiğiniz gibi SSCB’de ateizm devlet politikası olarak uygulandı. Ama, din gibi doğrudan doğruya insan yüreğine dayanan bir kurumu elli altmış senede ortadan bütünüyle kaldırmak hiç mümkün olabilir mi?*”⁷³

Yukarıda dile getirilen görüş ve düşüncelere katılan ve katkıda bulunan bir başka eleştirmen ise Hayati Bice’dir. Bice, yazarın kahramanları aracılığıyla dile getirdiği kişisel görüşlerinden yola çıkar ve birtakım kişisel çıkarımlarda bulunarak: “Yazar, *Cumhuriyet Gazetesi’*nde yayınlanan röportajında ‘Kıyamet’ romanında ‘bugünün insanlarına bir mesaj iletebilmek için İsa’yı ve Hristiyanlığı kendine ana konu’ olarak seçtiğini, ‘bunu yaparken de dünyanın sonunun İsa’yı çarmıha geren her türlü iyiliği yok etmeğe çalışan biz insanların kendi elinde olduğunu göstermeğe’ çalıştığını ifade etmektedir. Aytmatov, yeni romanını diğerlerinden ayıran en önemli farkın bu romanında ‘din’i konu edinmesi olduğunu belirtirken gazetecinin İslam kültüründen gelen bir yazar olarak niçin İslam’ı değil de Hristiyanlığı ele alışına cevaben romanında anlatmak istediği konu için en iyi malzemeyi ‘Hz. İsa’nın çarmıha gerilişi’ kıssasından temin edebileceğine inandığını söylemektedir.”⁷⁴

Yazarın görüşleri ve eleştirmenin ifadelerinden hareketle Özellikle Abdias’ın şahsında dile getirilen Tanrı-Kader-Din kavramlarına yönelik yaklaşımların bir benzeri ve farklı bir ifadeyle yeniden dile getirilişini *Kassandra Damgası* adlı anlatıda görmek ve “Tanrı’ya yönelik eleştiriler” bağlamında ele almak mümkündür. Eserde Tanrı’nın bir ayrımcılığa giderek özellikle “zengin ve oligarkların yanında yer alması ve Tanrı olmanın bir gereği olan adalet kavramının yine Tanrı tarafından uygulanmayışı” yazar tarafından açıkça tenkit edilmektedir:

“*Dünyada zenginlerin (sen de biliyorsun, şimdi onlara oligark diyorlar) olması da sır değil. Sanki gökten zembille inmişler. Canları cehenneme ama şunu anlayamıyorum: Nasıl olur da Tanrı, iş adamlarının Tanrı’sı olur ve etrafta milyonlarca insan aç ve sefil dolaşır onlardan sadece birisinin sahip olduğunun ufak bir kırıntısına bile sahip olamıyor? Bu nasıl adalet? İnsanın kanına dokunuyor.*”⁷⁵

Yazarın bu ifadeleri bir yerde Tanrı’yı sorgulayan ve adalet getirmediği için yok sayan “Paganist” düşünceyi de akıllara getirmektedir. Çünkü devrin yaşa-

nan şartları içerisinde adaletsizliğin kısılcacında, burjuvanın kırbacında ve rejim diktatörlerinin tasallutu altında inleyen halkın içler acısı durumu yazarı derinden etkilemiş ve bu düşünce ve ifadelerin oluşmasına neden olmuştur. Yazar, Mehmet Akif Ersoy'un "Ağzım kurusun yok musun ey adl-i İlahi!" serzenişinde olduğu gibi Tanrı'ya arz-ı hâlde bulunmuş ancak, Tanrı'nın her sıkıntıya düşüldüğünde hemen imdada koşan, çağrılara yetişen, merhamet eliyle adalet dağıtan bir güç kaynağı olmadığını da kendi ince üslubuyla akıllara havale etmiştir.

Bir başka yanıyla yazar belki de devrin Tiran/Tanrılarına (Kudret-Tanrı) seslenmek, adalet konusunda onları ırgalamak, onları tanrı olarak algılayan/algılatılan mazlum halkın gözünde buldukları tahttan indirmek adına bir manevra yapmak istemiştir. "Kudret-Tanrısı'na kurbanlar sunarak yükselme, bireylerin savunma haklarının ellerinden alındığı totaliter sistemlerde varolmak için seçilen en kolay yoldur. Önemli olan kurban-sanığın atfedilen/üretilen suçu işleyip işlememesi değil, bir "soba" olan "devlet"e, "sistem"e "yakıt insan"lar bulmak ve sobayı yanar tutmaktır. Çünkü bu kanla beslenen tiranlar çetesinin yaşaması ve yükselmesiyle ilgili "her şey buna bağlıdır!"; Kudret-Tanrısı'nın -imal edilmiş- kurbanlara; celladın, Kudret-Tanrısı'nın lütfuna (!) ihtiyacı vardır. Yapay bir din tasarımının denendiği böylesi bir bağlamda, dünyanın ortasına bırakılmış ve adına "insan" denen bu varlığın ne değeri olabilir ki?!.."⁷⁶ Bu ifadeler rejimin ezenler-ezilenler manzarasını ortaya koymak, en büyük şiarı mutlak adalet olması gereken Kudret-Tanrılarının gerçek yüzlerini ortaya koymasından bir ibret tablosu niteliğindedir. Aslında Hayati Bice'nin *Kassandra Damgası*'ndan yola çıkarak dikkatlere sunduğu, adalet getirmediği için yazarın Tanrı'yı eleştirmesi/sorgulamasının altında Gerçek Tanrı'yı sorgulamak değil rejimin Kudret-Tanrılarını, tiranları sorgulama, bu konuda devrin mankurtlarına bir uyarıda bulunma yatmaktadır.

SONUÇ

Aytmatov, Tanrı-kader-inanç-din kavramı üzerine kurgulamış olduğu söz konusu eserlerinde farklı dinler üzerinden yapmış olduğu analizler neticesinde dünden bugüne dünyada yaşanmakta olan kavgaların ve tüm yıkımların neticesini yine dine bağlar. Yazara göre din-ate kavgalarının yanı sıra dini ayrılıklar, inanç noktasında karşı karşıya gelinen farklılıklar, her iki kavram etrafında yaşanan hazımsızlık ve saygısızlıklar bugünkü çatışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Yapmış olduğu analizler neticesinde kişisel sentezini oluşturur ve tüm inanç ve din mensuplarına şöyle bir çağrıda bulunur:

"Acaba tüm dünyada dinlerin birbirini iterek değil, el birliği ile insana doğru gideceği tarihi bir dönem gelmiş midir? O zaman yirminci yüzyıl sonunun insanı diğer nesillerden farklı olarak şunları söyleyebilecek: Tüm dinler benimdir; ben tüm dinlere"

tapıyorum ve tüm mabetlere, tapınaklara girebiliyorum ve hepsinde arzu edilen bir ziyaretçiyim. Ben Hıristiyan olarak doğdum, haç suyuna çekildim, ama Kur'an ayetleri ile defnedileceğim; bugün Ortodokslar içinde bir Ortodoks'tum; dün Müslümanlar arasında bir Müslümandım; Japonya'da Buda'ya taptım, İsveç'te Lüter tezlerini okudum... Tanrı'ya inancımda kimseye yabancı değilim ve çeşitli dillerde yaratıcımıza dualar eden hiç kimse de bana yabancı değildir. Bu dualar hepimizi aynı derecede dinleyen, kötülüklerimizden aynı ölçüde azap çeken, zeka ve iyiliklerimiz orantısında kainat kapılarını hepimize aynı derecede açan yaradana yönelmiştir..”⁷⁷

DİPNOTLAR

- 1 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kader>.
- 2 Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 58–63.
- 3 İbn Arabî, *Kaza ve Kader*, (çev. Hüda-verdi Adam), Değişim Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 186.
- 4 Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*.
- 5 Cengiz Aytmatov, *Dağlar Devrildiğinde-Ebedî Nişanlı*, (çev. Güzel Sarıgül Şonbaeva), 1. bs., Ufuk Kitap İstanbul, 2007, s. 5.
- 6 Cengiz Aytmatov, age., s. 103–104.
- 7 Orhan Söylemez-Semin Ceyda Demircioğlu, “Kassandra Damgası’nda Önsezi / Hiss-i Kablelvuku ve Kader”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum, 2009, s. 105.
- 8 Orhan Söylemez-Semin Ceyda Demircioğlu, agm., s. 101–102.
- 9 Cengiz Aytmatov, *Kassandra Damgası*, (çev. Ahmet Pirverdioğlu), Ötügen Yayınları, İstanbul, 1997, s. 27.
- 10 Cengiz Aytmatov, *Dağlar Devrildiğinde-Ebedî Nişanlı*, (çev. Güzel Sarıgül Şonbaeva), 1. bs., Ufuk Kitap, İstanbul, 2007, s. 101.
- 11 Carl Gustav Jung, *L’homme a la Découverte de Son Ame/Bilinç ve Bilinçaltının Altının İşlevi*, (çev. Engin Büyükinel), Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 50.
- 12 Orhan Söylemez-Semin Ceyda Demircioğlu, agm.
- 13 <http://blog.milliyet.com.tr/carl-gustav-jung/Blog/?BlogNo=152433>.
- 14 Mitat Durmuş, “Yıldırım Sesli Manasçı’da Anlatı Kahramanının “Mitik Sese” Dönüşümü”, *Cengiz Aytmatov (Prestij Kitabı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 209–223.
- 15 İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türk Dini”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 301.
- 16 Mircea Eliade, “Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar”, (çev. Harun Güngör), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Kayseri, 1983, s. 285.
- 17 Yıldız Kocasavaş, “Gök Tanrı İnancı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 327–328.
- 18 Harun Güngör, “Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Âdetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1986, s. 83–85.
- 19 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 55.
- 20 İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 60.
- 21 R. Giraud, *L’Emp. d. Turcs...*, s. 102.
- 22 age., s. 102.
- 23 Hikmet Tanyu, “İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, Ankara, 1980, s. 15.
- 24 Ahmet Doğan, “İslamiyet’ten Önceki Türk İnancına Dair”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 313.
- 25 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986, s. 61.
- 26 Ünver Günay- Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Lâçin Yayınları, Kayseri, 1998, s. 39–40.
- 27 İrfan Özdemir, *İslam Öncesi Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 38.

- 28 Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1999, s. 93-96.
- 29 Nasuh Günay, "Eski Türk Dini", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1997, s. 269.
- 30 Ahmet Doğan, age, s. 315-316.
- 31 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 235.
- 32 İbrahim Kafesoğlu, age, s. 295-296.
- 33 Harun Güngör, "Altay Kavimlerinde Gök Tanrı", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kum Saati Yay., İstanbul, 2006, s. 53.
- 34 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 105-106.
- 35 İsmail Parlatur, "Cengiz Aytmatov ile Dil ve Edebiyat Üzerine Söyleşi", *Türk Dili Dergisi*, S. 487, 1992, s. 61-66.
- 36 Fazıl Gökçek, "Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdun Rüyalari", *Dergâh Dergisi*, S. 21, Kasım 1991, s. 12-15.
- 37 Mahmut Şevket, "Beyaz Gemi"nin İdeolojik Yönü", *Fikirde ve Sanatta Hareket Dergisi*, İstanbul, 1972, S. 76, s. 69-72.
- 38 Ramazan Korkmaz, *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Türksöy Yay., Ankara, 2004, s.78.
- 39 Cengiz Aytmatov, *Beyaz Gemi*, (çev. Mehmet Özgül), Cem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 133-137.
- 40 Ramazan Korkmaz, age, s. 37.
- 41 Joseph Campell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (çev. Sabri Gürses), Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 175.
- 42 Cengiz Aytmatov, age, s. 162.
- 43 Tark Özcan, "Tarihî Roman Vadisinde Aytmatov'un Beyaz Gemi Adlı Romanının Çözümlemesi", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 10-12 Nisan*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007, .No. 155, s. 544-550.
- 44 Cengiz Aytmatov, age., s. 162.
- 45 Cengiz Aytmatov, age., s. 163-164-165.
- 46 Cengiz Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel*, (çev. Refik Özdek), 3. bs., Ötüken Neşriyat A.Ş., İst., 1995, s. 19-21.
- 47 Cengiz Aytmatov, age., s. 112.
- 48 Cengiz Aytmatov, age., s. 48.
- 49 Cengiz Aytmatov, age., s. 425.
- 50 Cengiz Aytmatov, age., s. 427.
- 51 Fazıl Gökçek, "Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdun Rüyalari", *Dergâh Dergisi*, S. 21, Kasım 1991, s. 12-15.
- 52 Fazıl Gökçek, agm., s. 12-15.
- 53 Cengiz Aytmatov, age., s. 174.
- 54 Cengiz Aytmatov, *Dişi Kurdun Rüyalari*, (çev. Refik Özdek), 7.b., Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2000, s. 175.
- 55 Cengiz Aytmatov, age., s. 175.
- 56 Fazıl Gökçek, agm., s. 12-15.
- 57 Fazıl Gökçek, agm., s. 12-15.
- 58 Fazıl Gökçek, agm., s. 12-15.
- 59 Cengiz Aytmatov, age., s. 93-94.
- 60 Cengiz Aytmatov, age., s. 189-190.
- 61 A. İhsan Kolcu, "Dişi Kurdun Rüyalari ve Aytmatov Gerçeği", *Milli Kültür*, S. 87, Ağustos 1991, s. 58-59.
- 62 Ali İhsan Kolcu, agm., s. 58-59.
- 63 Cengiz Aytmatov, age., s. 76.
- 64 Ali İhsan Kolcu, agm., s. 58-59.
- 65 Ali İhsan Kolcu, *Bozkırdaki Bilge: Cengiz Aytmatov*, Salkımsöğüt, Erzurum, 2008, s. 96.
- 66 İsmail Parlatur, "Cengiz Aytmatov ile Dil ve Edebiyat Üzerine Söyleşi", *Türk Dili Dergisi*, Nr. 487, Tem. 1992, s. 64.
- 67 Pirim Kadırov, *Yaşasının mânâsı*, (Sohbet) Şark Yıldızı, S. 12, 1990, s. 157-163.

- 68 Cengiz Aytmatov, *Dişi Kurdun Rüyalari*, (çev. Refik Özdek), 7. bs., Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2000, s. 92.
- 69 Cengiz Aytmatov, age., s. 140.
- 70 Ramazan Korkmaz, age., s. 37.
- 71 Ramazan Korkmaz, age., s. 37.
- 72 Cengiz Aytmatov, "Cengiz Aytmatov ile Söyleşi", (çev. İhsan Turan), Third World Quarterly, c. 12, No 1, Ocak 1990, *Yeni Forum Dergisi*, Mart 1990, s. 77-78.
- 73 Beşir Ayvazoğlu, "Turan Ülkesinin Büyük Yazarı Cengiz Aytmatov Anlatıyor. -3- 'Mankurt Efsanesi ve Mankurtizm' ", (Mülakat), *Türkiye gz.*, 14 Mayıs 1992.
- 74 Hayati Bice, "Biz Cengiz'i çok sevmiştik! Severiz de...", *Türk Yurtları*, S. 3, Yaz 1990, s. 44-48.
- 75 Cengiz Aytmatov, *Kassandra Damgası*, (çev. Ahmet Pirverdioglu), Ötüken Neşriyat A.Ş., İst., 1997, s. 124.
- 76 Ramazan Korkmaz, age., s. 27.
- 77 Ramazan Korkmaz, age., s. 93.

KAYNAKÇA

- Aytmatov, Cengiz, *Beyaz Gemi*, (çev. Mehmet Özgül), Cem Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Aytmatov, Cengiz, *Gün Olur Asra Bedel*, (çev. Refik Özdek), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1996.
- Aytmatov, Cengiz, *Dişi Kurdun Rüyalari*, (çev. Refik Özdek), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2000.
- Aytmatov, Cengiz, *Kassandra Damgası*, (çev. Ahmet Pirverdioglu), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1997.
- Aytmatov, Cengiz, *Dağlar Devrildiğinde-Ebedi Nişanlı*, (çev. Güzel Sargül Şonbaeva), Ufuk Kitap, İstanbul, 2007.
- Ayvazoğlu, Beşir, Turan Ülkesinin Büyük Yazarı Cengiz Aytmatov Anlatıyor. -3- "Mankurt Efsanesi ve Mankurtizm", (Mülakat), *Türkiye gazetesi*, 14 Mayıs 1992.
- Bice, Hayati, "Biz Cengiz'i çok sevmiştik! Severiz de...", *Türk Yurtları*, S. 3, Yaz 1990.
- Campell, Joseph, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Doğan, Ahmet, "İslamiyet'ten Önceki Türk İncancı Dair", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Durmuş, Mitat, Yıldırım Sesli Manasçı'da Anlatı Kahramanının "Mitik Sese" Dönüşümü, *Cengiz Aytmatov (Pres-tij Kitabı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009.
- Eliade, Mircea, "Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar", (çev. Harun Güngör, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Kayseri, 1983.
- Gökçek, Fazıl, "Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdun Rüyalari", *Dergâh Dergisi*, S. 21, Kasım 1991.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Günay, Nasuh, "Eski Türk Dini", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1997.
- Günay, Ünver – Güngör, Harun, *Türk Din Tarihi*, Lâçin Yayınları, Kayseri, 1998.
- Güngör, Harun, "Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Âdetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1986.
- Güngör, Harun, "Altay Kavimlerinde Gök Tanrı", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2006.
- <http://blog.milliyet.com.tr/carl-gustav-jung/Blog/?BlogNo=152433>.
- İbn Arabî, *Kaza ve Kader*, (çev. Hüdaveri Adam), Değişim Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Jung, Carl Gustav, *L'homme a la Découverte de Son Ame/Bilinç ve Bilinçaltının Altının İlevevi*, (çev. Engin Büyütkinal), Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kadirov, Pirim, "Yaşanmış mânâsı", (Sohbet)Şark Yıldızı, S. 12, 1990.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türk Dini", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986.
- Karakurt, Deniz, *Türk Söylence Sözlüğü*.
- Kocasavaş, Yıldız, "Gök Tanrı İncancı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Kolcu, A. İhsan, *Dişi Kurdun Rüyalari ve Aytmatov Gerçeği*, *Milli Kültür*, S. 87, Ağustos 1991.
- Kolcu, Ali İhsan, *Bozkırdaki Bilge: Cengiz Aytmatov*, Salkımsöğüt, Erzurum, 2008.
- Korkmaz, Ramazan, *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Türksoy Yayınları, Ankara, 2004.
- Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, c. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

- Özcan, Tarık, "Tarihî Roman Vadisinde Aytmatov'un Beyaz Gemi Adlı Romanının Çözümlemesi", II. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 10-12 Nisan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, No. 155.
- Özdemir, İrfan, *İslam Öncesi Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Parlatır, İsmail, "Cengiz Aytmatov ile Dil ve Edebiyat Üzerine Söyleşi", *Türk Dili Dergisi*, Nr. 487, Temmuz 1992.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.
- Söylemez, Orhan-Demircioğlu, Semin Ceyda, Kassandra Damgası'nda Önsezi/Hiss-i Kablelvuku ve Kader, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 41, Erzurum, 2009.
- Şevket, Mahmut, "Beyaz Gemi'nin İdeolojik Yönü", *Fikirde ve Sanatta Hareket Dergisi*, 1972, S. 76.
- Tanyu, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- Turan, İhsan, Cengiz Aytmatov ile Söyleşi, (çev. İhsan Turan), Third World Quarterly, cilt 12, No 1, Ocak 1990, Yeni Forum Dergisi, Mart 1990.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, İstanbul, 2001.